

Representations of National Identity in the Methodological Apparatus/Structure of Science & Social Studies Textbooks in the Lower Grades of Primary School

Danijela Vasiljević and Marina Semiz

University of Kragujevac, Faculty of Education in Užice

Abstract

This paper presents the results of the research conducted with the aim of examining the frequency and development of the components of national identity in the methodological instrumentation of Science & Social Studies textbooks in the first cycle of primary education in Serbia. Starting from the assumptions of the integrative developmental-contextual theory of Bar-Tal and Teichmann, Barrett's societal-social-cognitive-motivational theory, as well as previous research, national identity is operationalized within 12 categories: family, religion, tradition and customs, national sentiment, language, symbols and emblems, solidarity and comradeship, cultural heritage, distinguished individuals, historical topics, geographical concepts, and general information. We used the methods of theoretical analysis and content analysis to observe the basic units of analysis: a) sentences with additional informative content; b) questions and tasks; and c) pictorial content. The study comprised approved textbooks for 2020/21 of three renowned Serbian publishers (N=12). The results indicate that the methodological instrumentation insufficiently contribute to the formation and strengthening of junior students' national identity, especially in the domain of didactic apparatus and pictorial content. There is a noticeable developmental trend of the content aimed at strengthening students' national identity in junior grades of primary school, but the intensity and extent of this content, as well as the dynamics and continuity of its representation are problematic.

Keywords: *content analysis; methodological apparatus/structure; national identity; Science & Social Studies textbooks.*

Introduction

Fostering, strengthening, and preserving one's national identity, as well as other forms of collective identity has always been in the focus of research attention not only of sociologists, historians and political scientists, but also educational, scientific and professional public. Discussions on ways to build national identities through education in a globalized society are especially relevant for multicultural and multilingual countries in which plurality of identity (Kariková & Šimoniová-Černáková, 2017; Koh, 2010; Windari, 2021), and the creation of supranational unions and entities (Josić, 2018; Kamenov et al., 2006; Mihić, 2009; Čičak & Žuškić, 2013) examine the notion of citizenship. The capacity and diversity of national identity depend on macropolitical, economic and socio-cultural processes, and its role as a generator of inter-ethnic conflict, especially in conditions of political instability, when human relations, rights and freedoms are violated (Raduški, 2018), is indisputable. The transition from colonialism and totalitarianism to political pluralism can be associated with the formation of modern countries and nations, and the redefinition of national identities (Bežen, 2002; Močinić, 2006; Marković, 2006; Windari, 2021). The Republic of Serbia (hereinafter: RS) and other former members of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (hereinafter: SFR Yugoslavia) have experienced enormous political, social, economic, demographic and cultural changes since the 1990s, which resulted in intensive debates over national identity, while at the same time contributing to the process of redefining nations, and creating significant implications for the definition of educational content of national importance.

In the first cycle of primary education in Serbia, the subject Science & Social Studies has been recognized as one of the foundations of national identity, in which building the collective identity and the view of other nations occupy a special place. In line with the content and objectives, World Around Us and Science & Social Studies subject should help develop student awareness and sentiment about belonging to their country, Serbia, and their awareness of the need to respect and nurture the Serbian language, tradition, and culture of the Serbian people, as well as the necessity to develop multiculturalism, to respect and foster national and world cultural heritage. The curriculum framework and school textbooks are a key instrument for forming students' attitudes toward other ethnic and cultural groups, both in their own country and beyond (Greaney, 2006), and many authors argue that the foundations for building a healthy national identity and openness toward "others" are largely based on the educational system (Kariková & Šimoniová-Černáková, 2017). For these reasons, Science & Social Studies textbooks should be designed in a way that promotes different components of students' national identity, as well as the development of democracy, intercultural education, respect for rights, differences and identity characteristics of each student. The results of the research conducted with the aim to determine the frequency and development of the components of national identity integrated into the methodological instrumentation of Science & Social Studies textbooks in the first cycle of primary education in

Serbia are presented in the paper. The theoretical framework of the paper discusses the existing conceptualizations of national identity, with special emphasis on two theoretical approaches to studying national identity – Barrett’s societal-social-cognitive-motivational theory (Barrett, 2007; Barrett & Oppenheimer, 2011), and the Bar-Tal and Teichmann integrative developmental-contextual theory (Bar-Tal & Teichman, 2005; Teichman et al., 2007). This is followed by the part dealing with the role of textbooks in building national identity, and national identity in the educational context from the standpoint of textbook analysis. The empirical segment involves the presentation of the results of the research conducted. The conclusion comprises a critical overview of the methodology used, as well as implications for teaching practice and future research.

Different definitions and approaches to studying national identity

Conceptual Definitions of National Identity. Smith (1998) differentiates between two concepts of national identity: Western-civic and Eastern-ethnic. Whereas the former arises from the understanding of nation as a political community based on common laws, rights and institutions, the latter is characterized by the understanding of nation as an ethnic and cultural community. Postmodern discourse recognizes a dichotomy of national identity, i.e. a subjective phenomenon and construct (Barrett, 2000, 2005; Barrett & Davis, 2008; Hodgins et al., 2015; Phinney, 1990) as opposed to a social and collective construct which integrates the knowledge and the development of an attitude and sentiment toward one’s nation and national identity (Anderson, 2006; Kelman 2001). Some authors (Kuzio, 2002) reject the idea of a dichotomy of national identity, because there are no homogeneous nations, neither civic, nor ethnic.

As a dynamic psychological structure, Barrett (2000) defines national identity as a system of knowledge, beliefs, emotions, and assessments that express an individual’s attitude toward nation, both their own and of others. This definition emphasizes cognitive and affective determinants of national identity, primarily: self-categorization of an individual as a member of a certain national group; sense of national belonging; familiarity with national symbols, historical figures, customs, tradition; knowledge of national geography; emotions and stereotypes toward one’s own national group and other nations (Barrett, 2005). National identity is also defined as self-definition through identification with one’s group – its permanent characteristics and basic values; its strengths and weaknesses; hopes and fears; reputation and conditions of existence; institutions and traditions; the past, present, and the future (Kelman 2001). According to Smith (1991), the basic components of national identity imply the existence of a common: a) country; b) myth and history; c) mass culture; d) legal system; and e) economy. Anderson (2006) underlines the role of society, culture and capitalism in building national identity. Raduški (2018) and Subotić (2011) emphasize language and religion as major determinants of national identity. The most common components of national identity in the current definitions of this term include knowledge of

national history, tradition, geography, identification with one's nation, attitudes, and emotions toward one's nation (Semiz et al., 2022). As the social, cultural, political, and economic conditions in which nations exist change, so are national identities redefined in ways that maintain their relevance for a new social context (Inanç & Kızılyürek, 2009), which produce new operationalizations of this concept that include knowledge, attitudes, and beliefs of individuals about other national groups, tolerance, solidarity, companionship, democratic education, etc.

Theoretical Approaches to Studying Students' National Identity. Two theories that consider a broader social and cultural context, and emphasize social factors besides cognitive ones, are particularly relevant for interpreting the role of textbooks in the promotion and preservation of students' national identity. They are integrative developmental-contextual theory (Bar-Tal & Teichman, 2005; Teichman et al., 2007), and societal-social-cognitive-motivational theory (Barrett, 2007; Barrett & Oppenheimer, 2011).

The first theoretical approach – *integrative developmental-contextual theory* – was developed by Bar-Tal and Teichman (Bar-Tal & Teichman, 2005; Teichman et al., 2007) with the aim of providing explanations about the development of children's intergroup attitudes in social contexts characterized by unresolved intergroup conflicts. The initial assumption of this approach is that stereotypes and prejudices in early childhood and primary school always develop in a specific context, and are impacted by affective states, cognitive development and identity development, whereby each of the factors gains prominence in different stages of the child's/student's development. This approach represents a developmental point of view on stereotypes and prejudices from the period of early childhood to adolescence (Teichman et al., 2007). In social contexts characterized by conflict, members of the group develop the so-called *shared psychological intergroup repertoire* toward the enemy group that includes stereotypes, prejudices, certain emotions, and behaviors. The content of the shared psychological intergroup repertoire is transmitted by various agents of socialization, primarily parents, school, and mass media.

The societal-social-cognitive-motivational theory developed by Barrett (2007) integrates various potential influences (e.g. cognitive development, social identity processes, parental discourse, media, educational impacts) on the development of children's attitudes toward their own group and other groups, i.e. on group favoritism and development of prejudices outside of the group. This theoretical approach hypothesizes that different factors and relationships between them are instrumental in developing children's intergroup attitudes. Thus, Barrett (2007) believes that there is a significant variability in the development of intergroup attitudes, depending on children's psychological characteristics (cognitive, affective, and motivational processes), groups they belong to, and specific social context (different historical, geographical, economic, and political circumstances). Adult members of society (e.g. parents, teachers, education policy makers, textbook authors, etc.) have well-established attitudes and beliefs regarding historical, geographical, economic, and political circumstances that they use to

directly and indirectly influence children's/students' behavior. For example, parents decide what school their child will attend, thus indirectly impacting the choice of the study program, textbooks and peer groups, which further influences their contacts with other national and ethnic groups, and attitudes toward them. Despite the fact that individual theoretical approaches haven't been developed with the concept of multidimensionality of students' national identity in mind, it is possible to point out the common characteristics of both theories. Both approaches explicitly point to the role of school and education in shaping and articulating students' intergroup attitudes. They articulate the attitude about the variability and contextual conditioning of intergroup attitude development and start from the assumption of different and interdependent influence of cognitive, affective and motivational factors, depending on the specific social environment in which the child lives.

National identity in the educational context: textbook analyses

What sets textbooks apart from other teaching aids and other means of ideological and political apparatuses is their authority as such. Namely, textbooks contain basic knowledge of a certain science which students need to master in accordance with the prescribed curriculum. Textbooks are the most important means of reproduction of ruling policies and ideologies (Apple & Christian-Smith, 1991; Engelbrecht, 2006; Greaney, 2006; Marsden, 2001), no matter how much the impact of the political or the ideological in them is denied or minimized in official discourse. Therefore, they tend to strengthen cultural homogeneity by building shared history and collective memory, encouraging the tendency of judging others (Marsden, 2001). Governing political structures use education systems to promote political and religious programs through curricula, syllabi, and approved textbooks (Greaney, 2006). "Textbooks embody the *selective tradition* — it is always someone's selection, someone's vision of legitimate knowledge and culture, one that in the process of enfranchising one group's cultural capital disenfranchises another's" (Apple & Christian-Smith, 1991, p. 4). Given the wide range of political and ideological effects on future generations, modern curricula and textbooks are expected to promote a sense of national solidarity, and tolerance and understanding of other nations and ethnicities (Greaney, 2006).

A significant number of studies was focused on the analysis of the curriculum framework of both compulsory and elective subjects as a resource in shaping students' national identity, especially history curricula (Ahonen, 2001; Baranović, 1999; Bušljeta, 2010; Joebagio et al., 2019; Kello, 2016; Low-Beer, 2003; Syed, 2013; Tormey, 2006; Qazi & Shah, 2019) and English as foreign language (Köroğlu & Elban, 2020; Lee, 2009; Priyanti, 2019). Greaney (2006) examined the role of textbooks in promoting cohesive and tolerant societies, nationalism, religious or historical bias, concluding that the analyzed textbooks differ significantly in terms of promoting cohesive societies, tolerance and peace. As examples of textbooks that were used to promote nationalist or religious agendas, the author cites certain textbooks in the former Yugoslav countries

during the 1990s, especially history textbooks, but also language, geography, music education and art education textbooks. Moreover, he also states that the depiction of WWII is still controversial in some textbooks in Japan, although most textbooks critically depict the role of Japan in WWII. The results of the research by Baranović (1999) indicate that history textbooks for primary schools and grammar schools published in the period between 1997 and 1999 are focused on national history (57 % of textbook content), that the textbook content predominantly features topics related to politics and war, and finally, that the way in which these topics are presented is more conducive to the formation of the ethnocentric national identity among students than openness to other nations. A study by Du Preez (Du Preez, 1983, as cited in Engelbrecht, 2006) identified 12 main symbols that formed the basis of Afrikaner identity during the apartheid era, the following items being particularly emphasized – that white Afrikaners are superior to blacks; that their legal authority is incontestable; that they have a privileged relationship with God; that they are Boers; as well as that they are threatened by other nations and ethnic groups. In later research (Engelbrecht, 2006), a similar impact of apartheid was confirmed on the design and content of South African textbooks. History and civic education textbooks in Germany cautiously present components of national identity (Soysal, 1998). Post-war trends in building students' national identity through textbooks are primarily interpreted through the relationship between Germany and the EU, institutional structure of the education system, and the reform and development of school textbooks (Soysal, 1998). Radojević (2017) examined the contribution of textbooks to strengthening the national identity of secondary music school students in Serbia. The results of this study indicate that students don't have a clear understanding of the concept of national identity, nor how content presented in the textbooks is related to national identity in the practical context. The study conducted by Milenović and Simić (2017) established that the content about the cultural heritage of Kosovo and Metohija is either insufficiently represented, or completely absent from Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school, despite its importance for understanding the cultural heritage of the Serbian people. Nevija Močinić (2006) identified the tendency toward a gradual decline of traditional values (e.g. language, religious topics, historical topics, etc.), as well as insufficient representation of democracy-related topics in Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school written for the members of the Italian minority. As part of their research on the contribution of Science & Social Studies textbooks to the formation and strengthening of students' national identity in junior grades of primary school, Vasilijević et al. (Vasilijević et al., 2021) conducted a quantitative and qualitative analysis of the base text in 12 textbooks for 2020/21. The analysis indicated under-representation of the content about national identity, as well as the individual categories of national identity, as well as that the evident development of national identity is responsible for building democratic values and a responsible attitude toward others in a multicultural society. In general, when discussing the impact of the educational content and the curriculum of building students' national

identity, the authors distinguish between patriotic education and critical education (Rapoport, 2009; Tartakovsky, 2011), and previous studies largely confirm the more positive impact of patriotic education on students' national identity (Rapoport, 2009; Windari, 2021) in relation to critical education (Pöllmann, 2008).

Based on previous research, and in line with the above-mentioned, we can see different approaches to assessing the importance and function of textbooks in promoting and building national identity, and thus analyze numerous components of national identity. The most frequently studied components of national identity include cognitive aspects, primarily knowledge, beliefs, and stereotypes about one's own nation and other nations, knowledge of national history, geography, etc. (Semiz, et al., 2022). However, they don't provide an interpretation on how educational content impact the construction and articulation of students' national identity in direct instruction. To correctly interpret the impact of textbooks on students' national identity in the formal system of education, it is necessary to correlate components of textbooks and national identity with curriculum frameworks, the implemented curriculum, and trends in the educational system reform.

Methodology

Research on the formation of students' national identity through educational content has been a seriously neglected topic until recently, so the information that previous textbook analyses were largely focused on the content of History, Native and Foreign Language in senior grades of primary school, secondary school, and at the university is not surprising. Therefore, the aim of this study is to identify the contribution of Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school in the formation and strengthening of students' national identity through methodological apparatus/structure. The methodological apparatus/structure of the textbooks includes the necessary textbook elements organized according to the didactic and methodological criteria (Bušljeta, 2013), and "represents the concept of learning the author relies on, and which shapes the overall communication of students and teachers with the textbook material" (Trnavac, 1999: 94).

Starting from the research objective, two key scientific-research tasks were defined:

- 1) determine representation of different categories of national identity in Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school in the domain of: a) additional informative content; b) questions, tasks, and assignments, and c) accompanying pictorial content;
- 2) examine the development of categories of national identity in Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school (1st to 4th grade).

In line with the objective and research tasks, the following general and specific research hypotheses were defined.

H₀: Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school in Serbia generally don't contribute to the formation and strengthening of students' national identity.

H₁: Different categories of national identity are scarcely represented in Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school with regard to all observed domains (additional informative content; questions, tasks and assignments, and pictorial content).

H₂: Categories of national identity in Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school are insufficiently represented.

The independent variable comprises accompanying informative content, questions, tasks and assignments, as well as visual content, all of which represent accompanying content to the base text (textbook lesson). The dependent variable was operationalized through the categories of national identity (family, religion, customs and tradition, national sentiments, language, national symbols and emblems, distinguished individuals, historical topics, solidarity and comradeship, cultural heritage, geographical concepts and general information).

Relying on the existing scientific literature on the concept of national identity and the role of textbooks in building national identity, and taking into account the specific nature of educational content for the subject Science & Social Studies in junior grades of primary school, we believe that building national identity is a continuous, flexible and dynamic process the meaning and impact of which are changed and redefined depending on the social-political-cultural matrix on the one hand, and developmental characteristics of students themselves on the other hand. Since our analysis is focused on Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school, national identity was operationalized in 12 categories for the purposes of further quantitative and qualitative analysis: family, religion, customs and tradition, national sentiment, language, symbols and emblems, solidarity and comradeship, cultural heritage, distinguished individuals, historical topics, geographical concepts, and general information. This way, the system of categories of national identity was deductively established in the Data Analysis and Coding Protocol, and content analysis was performed by two independent evaluators.

The methodological categories of the analysis are elements of the methodological apparatus/structure the sampled textbooks are equipped with. The basic units of analysis were examined using the method of theoretical analysis and content analysis: a) additional informative content; b) questions and tasks; and c) visual (pictorial) content elements of the textbooks. All units were separately classified into the corresponding categories of national identity.

The research sample is random and comprises a total of 12 Science & Social Studies textbooks approved in Serbia for 2020/2021 – three for each junior grade of primary school.

Results and Discussion

Representation of different categories of national identity in Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school in the domain of additional informative content, questions, assignments and visual content.

The total share of additional informative content of national importance in the textbooks for junior grades of primary school (Table 1) ranges from approximately one quarter (23.12 %) to almost a half of total content (49.54 %). The author's flexible approach is evident and can be recognized in the different representation of identity categories.

Table 1
Total share of additional informative content of national importance in Science & Social Studies textbooks

Publisher/ grade	1 st grade		2 nd grade		3 rd grade		4 th grade		Total	
Logos N=109	1	10.00 %	0	0.00 %	8	42.10 %	45	58.90 %	54	49.54 %
Klett N=58	0	0.00 %	2	50.00 %	0	0.00 %	16	57.14 %	18	31.03 %
Bigz N=160	0	0.00 %	1	9.09 %	8	9,87 %	28	45.16 %	37	23.12 %

Given the fact that textbooks for the first grade of primary school do not include any textual content, it is understandable that no examples of additional informative content concerning national identity were recorded, except in one textbook (a short text on the importance of fostering comradeship). However, the reason for concern is that a similar trend is repeated in the textbooks for the second grade as well. Textbooks of two different publishers include only one example each about Serbian tradition, and the textbook of another publisher also includes an example in the national symbols and emblems category. Categories of national identity aren't significantly better represented in the textbooks for the third grade either, i.e. general information, customs and tradition, and geographical concepts can be found in the textbooks of two publishers, whereas the categories family (3), distinguished individuals (2), solidarity and comradeship, national sentiment (one each) can only be found in the textbook of one publisher. Unlike textbooks for the first three grades, which are characterized by a dichotomy in the treatment of certain categories of national identity, textbooks for the fourth grade, owing to the concept of the subject Science & Social Studies, include additional informative content in the following categories: general information, historical topics, geographical concepts, and cultural heritage. Content that arouses national feelings, describes distinguished individuals and touches on the national symbols and emblems of the Republic of Serbia were recorded in only two textbooks for the fourth grade. According to the results shown in Table 2, the total share of the didactic apparatus oriented toward strengthening national identity in the analyzed textbooks is negligible and ranges between 13 % and 14 %. By grade, the lowest representation was recorded in the textbooks for the first grade (ranging between 4 % and 7 %), followed by textbooks for the second grade (between 6 % and 10 %), third grade, whereas the content concerning national identity was most represented in the textbooks for the fourth grade (ranging between 21 % and 36 %). The obtained results can be linked to

the valid curriculum of subjects Science & Social Studies and World Around Us. As part of the curriculum and educational standards for the subject Science & Social Studies (*Opšti standard i postignuća – obrazovni standardi za kraj prvog ciklusa obrazovanja Priroda i društvo, 2011*), 22 learning outcomes that refer to national identity have been identified, which equals 32.35 % of the total number of defined outcomes (N=68).

Table 2

Total share of questions and assignments focused on strengthening national identity in Science & Social Studies textbooks

Publisher/grade	1 st grade		2 nd grade		3 rd grade		4 th grade		Total	
Logos N=1404	14	6.39 %	17	5.96 %	39	8.86 %	107	20.74 %	177	12.60 %
Klett N=1209	8	4.36 %	29	8.2 %	50	12.84 %	76	35.68 %	163	13.48 %
Bigz N=1520	12	4.01 %	26	9.8 %	25	4.84 %	134	30.45 %	197	12.96 %

Questions and assignments are an important element of the didactic-methodological apparatus/structure oriented toward the actualization and operationalization of information obtained in the basic, informative part of the teaching topic. It is interesting that all three textbooks for the first grade promote students' social identity (solidarity and comradeship, family) aimed at encouraging and nurturing positive student – peer group and child – family relations. Other categories of national identity are neglected, except for the categories of religion, customs and tradition, and general information which were identified based on rare examples, and only in one of the publishers' textbooks. Strengthening students' national identity is also present in the textbooks for the second grade, however, they only strengthen the categories of geographical concepts and national symbols and emblems, which is in line with the course program of the subject World Around Us. Questions that promote the content in the domain of general information are interesting for the authors of two textbooks, whereas the readers of only one textbook can answer questions and solve tasks that refer to religion, customs and tradition, and prominent figures. However, there is a disparity in the most recurring category of national identity between different publishers (geographical concepts, family, customs and tradition). Since the program of the subject Science & Social Studies for the third grade refers to the acquisition of the local geographical concepts of the area where the student lives, it is understandable why questions and assignments from this domain are the most represented, and we also identified those that refer to family and tradition. However, questions about national cultural heritage, distinguished individuals, solidarity and comradeship can only be found in the textbooks by two publishers, and only one textbook contains questions aimed at understanding historical content and national sentiment. Overall, the most represented questions and assignments in the textbooks of two publishers are those that refer to the acquisition of geographical concepts, and national tradition is the dominant topic

in only one textbook. When it comes to textbooks for the fourth grade, they cover all categories of national identity, except that the categories of religion, family, language, national symbols and emblems can be found only in one publisher's textbook, and the categories of customs and tradition and national sentiment in the textbooks of two publishers. The majority of questions and tasks in the textbook for the fourth grade refer to geographical concepts of Serbia and its national history.

The lowest total share of visual (pictorial) content of national importance (Table 3) was found in the textbook for the first grade (ranging between 1.74 % and 4.49 %), and the highest in the textbook for the fourth grade (ranging between 16.38 % and 38.89 %). There is a noticeable tendency of growth, however, it is impossible to say that the textbooks are abounding with visual content of national importance.

Table 3
Total share of visual content of national importance in Science & Social Studies textbooks

Publisher/grade	1 st grade		2 nd grade		3 rd grade		4 th grade		Total	
Logos N=1457	15	4.49 %	24	5.69 %	53	11.27 %	149	20.38 %	198	13.58 %
Klett N=1840	15	4.31 %	28	4.40 %	71	15.43 %	154	38.89 %	263	14.10 %
Bigz N=1488	17	4.11 %	15	4.12 %	28	7.34 %	90	27.27 %	390	26.20 %

Similar to the previous findings, family images, as well as images that indicate solidarity and comradeship are the dominant social aspect of students' identity, while the religious aspect can be found in two textbooks. In the second grade, the visual scope of the categories of national identity is expanded to geographical concepts and distinguished individuals. Students in the third grade are given the opportunity to visualize some of the distinguished individuals of Serbian history, geography of Serbia (settlements), or to bring the Serbian tradition 'back to life'. Two textbooks also include pictorial content that refers to general information and presents the cultural heritage of Serbia. Historical topics, symbols and emblems, solidarity and comradeship were interesting to the author of only one textbook. However, most images that strengthen and nurture national identity were recorded in the categories of cultural heritage, distinguished individuals and geographical concepts. Textbooks for the fourth grade have proven to be more comprehensive with regard to others in this segment as well. Interesting visual solutions, images, photographs, and graphics were classified in the categories of general information, historical topics, cultural heritage, distinguished individuals, national symbols and emblems (in all three textbooks), solidarity and comradeship and family (two textbooks), customs and tradition and national sentiment (one textbook). The most common images in the selection of textbooks for the fourth grade are those with geographical and historical potential.

Table 4

Total share of methodological instrumentation of national importance in Science & Social Studies textbooks

Publisher/ grade	1st grade		2 nd grade		3 rd grade		4 th grade		Total	
Logos N=2970	30	1.01 %	41	1.38 %	100	3.36 %	301	10.13 %	472	15.89 %
Klett N=3116	23	0.89 %	59	1.90 %	122	3.93 %	246	7.93 %	450	14.44 %
Bigz N=3168	29	0.91 %	42	1.32 %	61	1.92 %	492	15.53 %	624	19.69 %

As the data in Table 4 suggest, the total share of content of national importance in the accompanying methodological apparatus/structure of the first-grade textbooks is negligible – around 1 %; in the textbooks for the second grade, the number ranges between 1 %-2 %, in the third-grade textbooks 2 %-4 %, and even in the textbooks for the fourth grade, the percentage is still low (ranging between 8 % and 16 %). Therefore, our initial assumption that the potential contribution of Science & Social Studies textbooks to building and strengthening students' national identity in junior grades of primary school is very low was confirmed. Milenović and Simić (2017) obtained similar results, establishing that the content about the cultural heritage of Kosovo and Metohija was insufficiently represented, or completely absent from Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school. The results are in agreement with the previous research (Vasilijević et al., 2021), which indicated low representation of the categories of national identity in the base text of Science & Social Studies textbooks in Serbia. Contrary to the results of some previous research which indicated that textbooks in the former Yugoslav states promoted nationalism, idealized and ethnocentric attitudes (Baranović, 1999; Greaney, 2006), no similar tendency was found in the context of this research. The differences that have, in the meantime, appeared in the concept of the curriculum framework and textbooks can be explained by the change of the political and ideological system. In the modern world, traditional content about patriotism, respect for tradition, customs and religion is considered conservative, because it nurtures values that are at odds with the requirements of modern society (Močinić, 2006). Just as most contemporary authors (Inanç & Kızılyürek, 2009; Milenović, 2014) underline the need to redefine national identity so as to reconcile it with the current circumstances and social context, it is obvious that the same trend exists in the way content is presented in Science & Social Studies textbooks currently used in Serbia. In addition to the verified poor representation of the components of national identity in the accompanying methodological instrumentation of the analyzed textbooks, there is also a noticeable tendency of growth from grade to grade. This information can be interpreted by the assumption that education policy makers, education decision makers, but also textbook authors implicitly support the idea of distinct developmental profiles, i.e. inability of junior primary school students to build their own national

identity. The principle of concentric, territorial and cognitive expansion of the content of Science & Social Studies textbooks for the first cycle of primary school has not changed since it was established, due to the deeplyrooted belief in students' cognitive incapability to learn in reverse order (Marković, 2006). Namely, in the first^t and the second grade, students learn about things and phenomena that surround them and exist in their spatial and temporal proximity, in the third grade, they are introduced to natural history, space and time of their home region, and in the fourth grade, they are introduced to the geographical and historical features of Serbia.

Another cause for concern, apart from the fact that the textbooks currently in use do not contribute to the formation and strengthening of junior students' national identity, is the way in which national identity is constructed by means of accompanying material, whereby the priority is given to cognitive at the cost of affective components of this social phenomenon.

Representation and development of different categories of national identity in Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school

The representation of accompanying material of national importance in the textbooks, although highly inadequate, can be further questioned, as we identified a duplication of identical or similar content, both at grade level (horizontal comparison), and at the level of content analysis of textbooks for all four grades of junior primary school (vertical comparison). Hence the need for qualitative analysis of the development of national identity as a concept viewed through 12 different categories.

Family – the category of fundamental identity of each individual is rightly introduced from the first grade, primarily through a visual format that presents examples of different families, but also care, respect, understanding, rights and responsibilities of each member. The accompanying questions are aimed at improving the acquisition of visual content within the teaching topic Family. Second grade students largely build their concept of family within the teaching topic Holidays, i.e. the part that refers to the celebration of family holidays. The role and importance of family in the life of an individual are indirectly explained on examples related to students' understanding of the timeline. We recorded rare examples in the textbooks for the third grade that mostly concern time orientation – ancestors and descendants, and a very interesting appendix (archaic words for family members). The situation is similar with textbooks for the fourth grade.

As it turns out, the category of *religion* is identified only visually in the first grade, which is understandable given the age of the target audience, and it revolves around the lesson Holidays, or more precisely the celebration of the school patron saint St. Sava's Day, Christmas and Easter. The Orthodox New Year is not in the focus of the authors' attention. In the second grade, this category is disregarded, i.e. it can be found within the same lesson about holidays, except this time, the focus is on tradition, not

on religious topics. In one of the textbooks for the third grade, we identified only one such example explaining that the altar in Orthodox churches is located in the east part of the church, while the entrance looks to the west, as part of the topic Orientation. The explanation of the school patron saint day reappears in the textbooks for the fourth grade, and we also recorded only one example that concerns the interpretation of the origins of *slava* (family's patron saint).

The category of *tradition and customs* in the textbooks for the fourth grade is mostly built within history topics (life under the Nemanjić dynasty, life during the Ottoman reign, life in Serbia in the early 19th and early 20th century). Examples of good practice have been recorded in the textbook of only one publisher – the painting *The Wedding of Emperor Stefan Dušan* by Paja Jovanović, passages about Vinča culture drawings on figurines, and Old Slavic cult of ancestors. Serbian tradition is featured in all textbooks, with the exception of the first grade. Textbooks for the second grade include accompanying material that focuses on the tradition of celebrating family holidays, and the national costume as part of the topics Holidays and Respect for Diversity. Settlement holidays are mentioned only in one textbook. Textbooks for the third grade mostly cite similar examples of the traditional Serbian costume (from Šumadija), without mentioning the traditional costume of other regions of Serbia, and the notion of tradition extends to the understanding of the past within the topic *Life – Then and Now* (traditional crafts, architecture, pottery, food, money, classrooms, children's games, means of transport) which can be considered a common feature of all Balkan peoples to a great extent. It is almost impossible to talk about the representation of the content that concerns Serbian customs, although there are examples that inform students about the customs and traditions of other peoples.

It is interesting that *national sentiment* first appears only in some textbooks for the fourth grade as part of history topics. We only recorded three pictures illustrating the retreat of the Serbian Army through Albania during the Great War, their victorious return to Serbia and images of Belgrade in ruins after the 1941 bombing. There are only few tasks and assignments that require students to find poems and stories celebrating the valor of Serbian heroes, and only one textbook asks students to clarify their view of the word patriot and how it relates to Kosovo heroes. There are good examples, but they are insufficient. There should certainly be more of additional informative content that could potentially arouse students' national sentiment: "many people from our past have indebted us with their actions, so we must not disgrace them", or the story about Napoleon's admiration for Karađorđe Petrović's competence as a military commander, the speech by Major Dragutin Gavrilović to his soldiers during their heroic defense of Belgrade in 1915, poem by Milutin Bojić *Ode to a Blue Sea Tomb*, the German massacre of men and boys in Kragujevac during WWII, and the text of the French Marshal Franchet d'Espèrey on the bravery of Serbian soldiers.

The unique characteristics of the *Serbian language and its Cyrillic alphabet* are covered in only one textbook for the fourth grade, which states that the Miroslav Gospel is the

most important manuscript written in Cyrillic. In the accompanying methodological apparatus/structure, only two questions in the entire sampled textbook content were found: *What language and script are used in Serbia?* and *Why are road signs in Serbia written both in Cyrillic and the Latin Alphabet?*

Since the program of the subject World Around Us for the second grade of primary school specifies that children should learn to recognize the national *symbols of Serbia*, such content is inevitably represented in the textbooks for the second grade, and often related to the topic of Holidays. The coat of arms, national flag and the Serbian cross (four stylized fire striker shapes) are visually represented, while additional passages clarify the symbolism behind the coat of arms and national flag of Serbia. Questions and tasks are oriented toward auditory cognition of the national anthem and the proper etiquette when the national anthem is played, however, they seldom point to the acknowledgment of patriotic feelings. A similar range and depth of conceptual definitions of the national symbols and emblems have been recorded in the textbooks for the fourth grade. However, there are examples of good practice – picture of the Serbian Constitution, coat of arms of the Nemanjić dynasty, explanation of the role of the passport, and the etymology behind the pet name of the Serbian national sports team (“Orlovi”, Eng. eagles), all of it in one textbook. It is clear that the development of the categories of national symbols and emblems is achievable from the first grade of primary school, and that the range and depth of the concept can be adjusted to be age-appropriate, and to be in line with the thematic horizontal content integration.

Solidarity and comradeship is nurtured from the first grade of primary school. At first, the concept refers to the relationship with one’s family members, peers, and school employees. The accompanying questions indicate a positive attitude toward others, and the definition of personal emotions during interaction. In the second grade, the content pool extends to the relationship with one’s fellow citizens, respect for diversity, nurturing a positive relationship with the elderly and people with disabilities; in the third grade, it extends even further to learning respect for members of other nations and ethnicities, rights and responsibilities. The accompanying methodological instrumentation is dedicated to the importance of community spirit and respect for diversity; it is suggested that students should prepare an exhibition of photographs of different nations and ethnicities living in Serbia. The textbooks for the fourth grade further nurture the relationship with oneself and others – the elderly, the sick, but also plant and animal life, and the environment.

The category of *cultural heritage* is featured in the methodological apparatus/structure of the textbook for the third and fourth grade (national costume, Kalemegdan and Golubac fortresses, monasteries, city halls, museums, documents, photographs, etc.). The key questions – how to preserve cultural heritage, profusion of historic sources and their significance, getting to know the traditional folk songs native to one’s region are, unfortunately, not represented in all sampled textbooks for the third grade. Traces of the past are studied in a similar way in the textbooks for the fourth grade, except

that the featured examples are somewhat more diverse (pictures of the figurines from the LepenskiVir site, National Library, etc.). In addition to the lesson that covers the preservation of national identity and cultural heritage, visual content belonging to this category was also recorded in topics related to Serbia – My Homeland, Basic Symbols and Identifiers of Serbia. Examples of additional content that underlines and clarifies the unique characteristics of Serbian cultural heritage are few (*slava* as part of the UNESCO's Intangible Cultural Heritage List and monuments and sites on the Tangible Cultural Heritage List). All readers of these textbooks should look for answers to the question why it is important to nurture one's cultural heritage and what identity is. Cultural heritage is identified through pictures as part of history topics, but the aforementioned categories lack integrativeness and meaningful connection.

Distinguished individuals are almost entirely absent from the methodological apparatus/structure of the textbook material for the first and second grade (except a lonely example of a photograph representing a street named after a famous poetess). Textbooks for the third grade, however, do feature pictures of VukKaradžić, Nikola Tesla, NadeždaPetrović, and Filip Višnjić. There are no accompanying resources in the form of appendices, probably because the course program is tied to the students' spatial core (region where they live), but there are interesting examples of questions and assignments (creating a board featuring famous persons born in the students' hometown/region, watching the movie *Professor Kosta Vujić's Hat* and recognizing distinguished historical figures in it, etc.). It would be better if the selection of examples was more diverse given that some of them are repeated in the fourth-grade textbooks. It should also be noted that historical figures are featured most frequently in the observed textbooks. Interesting appendices and anecdotes about distinguished individuals are an example of good practice that should be followed, because experiencing prominent national figures emotionally improves student understanding and increases knowledge durability.

In line with the program concept, *historical topics* become the subject of interest of both authors and students only in the fourth grade of primary school. The complete methodological apparatus/structure is aimed at achieving a better understanding of a long historical period, trying to explain national history from the arrival of the Slavs to the Balkans, formation of the first Serbian states, Nemanjić dynasty, Ottoman conquests, the First and Second Serbian Uprising, liberation from the Ottoman rule, WWI, WWII, SFR Yugoslavia, SR Yugoslavia, to today's Republic of Serbia – all this in a few consecutive topics and timeline, as well as the accompanying historical maps, images and questions and assignments. Therefore, it is pointless to talk about the development of the category of historical topics, which is a consequence of the design of the Science & Social Studies curriculum.

Geographical concepts are introduced sporadically in some second-grade textbooks, mostly through illustrations of larger settlements (Belgrade, Novi Sad, Niš, Aranđelovac), but also by instructing students to name the towns they live in, watercourses, and landforms in their surroundings; in third-grade textbooks, the content scope extends

from the immediate surroundings to the region where students live, and thus to new toponyms. My Home Region on the map of Serbia is represented by various examples of larger settlement maps, thematic maps (major roads, river networks), physical map of Serbia, photographs of mountain and flatland villages of Serbian, mountains, sand areas, spa towns, etc. Questions and tasks are aimed at better orientation and geographical knowledge of the area where the students live (e.g. design a poster with pictures of your home region). The development of the category *geographical concepts* is visible and measurable, because in the textbooks for the fourth grade, the range and depth of the concept extends to the whole territory of Serbia (position of Serbia, terrain, basins and rivers, lakes, mineral springs, climate, endangered and protected areas), but it also sporadically develops in the domain of historical topics (territoriality of Serbia).

The category of *general information* contains units of analysis that could not be classified into any other category of national identity. The majority of it is related to demography, i.e. data on the population of Serbia (thematic maps with population density, birth rate/death rate ratio, national minorities, population density, list of most popular baby names in Serbia), related content on major events (Joy of Europe), data on fruit and vegetable production, livestock breeding, etc. Most examples from this category were recorded in the fourth-grade textbooks, followed by third-grade textbooks, while on the other hand, not a single example from this category was recorded in the textbooks for the first and second grade.

Conclusion

The program concept of the school subjects World Around Us and Science & Social Studies greatly impacts the character of the representation and development of the categories of national identity in the textbooks for junior grades of primary school. The observed elements of the methodological apparatus/structure are largely aimed at achieving a better understanding of the basic content, but they also enable textbook authors to personalize the approach to the given topics and to better design the conceptual categories of national identity. In addition, elements of the methodological apparatus/structure that was the focus on our analysis should encourage student activity, boost their interest, develop emotions, acceptable beliefs, value systems and responsible behavior with regard to national identity. There is an evident lack of uniformity in the authors' approach to certain topics. Some authors use their freedom in the creation of the methodological design in a functional way, and such examples of good practice should be an indication for other potential creators of textbook content to follow.

In line with the goal and tasks of the research, the following conclusions were made:

- From the standpoint of the observed methodological apparatus/structure, Science & Social studies textbooks for junior grades of primary school insufficiently contribute to the formation and strengthening of students' national identity.
- A very low representation of different categories of national identity in Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school was identified with

regard to all the domains observed (additional informative content; questions, tasks and assignments, and accompanying pictorial content).

– There is a noticeable developmental trend of the content aimed at strengthening students' national identity in junior grades of primary school, but the intensity and extent of this content, as well as the dynamics and continuity of its representation are problematic.

Therefore, we can state that the general and the first hypothesis are fully confirmed, while the second hypothesis is partially confirmed. Acceptance of the general and the first hypothesis has major pedagogical implications as it suggests a negligibly low representation or a complete lack of the components of national identity in Science & Social Studies textbooks for junior grades of primary school. In this regard, the need for a different approach to the design and development of textbooks is recognized in order to incorporate the components of national identity into the methodological apparatus/structure of Science & Social Studies textbooks. The low representation of additional informative content, questions, tasks and assignments, as well as related pictorial content in the analyzed textbooks can be attributed to the program concept, hidden curriculum and educational policies. The obtained results further suggest the necessity of dimensioning the observed categories of national identity so as to achieve continuity from one grade to another, and so that students could be gradually introduced to the key concepts for the development of healthy national identifications, and to enable better vertical content integration.

In line with the postulates of the societal-social-cognitive-motivational theory (Barrett, 2007; Barrett & Oppenheimer, 2011) and the integrative developmental contextual theory (Bar-Tal & Teichman, 2005; Teichman et al., 2007), the formation of intergroup attitudes, as well as students' national identity operates within a complex matrix of relations between cognitive, affective, motivational and social factors, which is why the interpretation of the obtained results requires additional analysis and research. The total representation and development of the categories of national identity in the analyzed textbooks is a reflection of the broader social, political, economic and cultural circumstances unique to Serbia, the dichotomy between traditional values and Euro integrations, but also the choices of education policy makers and the selection of textbook content. Our analysis focused on sentences with additional informative content, as well as pictorial content, so we can only talk about the potential contribution of Science & Social Studies textbooks to the formation and strengthening of the national identity of junior primary school students. In addition to the way in which textbook content is presented and dimensioned, teachers' pedagogical approaches to the interpretation and presentation of the content related to national identity, national sentiment and identification (Pöllmann, 2008) also impacts the formation and strengthening of students' national identity.

Bearing in mind the methodological limitations of the conducted analysis, research interests should be focused toward the analysis of other Science & Social Studies

textbooks and textbook sets given that the analysis included the books of only three publishers, as well as toward other structural textbook components, only this time, observed through the lens of different operationalizations of national identity. Based on the highlighted findings, future research should focus on: a) quantitative and qualitative analysis of textbooks for other compulsory and elective courses in the first cycle of primary education from the standpoint of horizontal and vertical integration of content of national importance; b) examining national orientation and identification of teachers and students; c) identifying factors that impact the formation and strengthening of students' national identity and deeper understanding of their connection in the context of different teaching practices; and d) examining the implementation of textbooks in the teaching practice, especially the way in which teachers and students view and experience national identity and the importance of textbook content in the shaping of one's own national identity.

References

- Ahonen, S. (2001). Politics of identity through history curriculum: narratives of the past for social exclusion –or inclusion? *Journal of Curriculum Studies*, 33(2), 179-194. <https://doi.org/10.1080/00220270010011202>
- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York, USA: Verso.
- Apple, M. W., & Christian-Smith, L. K. (eds.) (1991). *The Politics of the Textbook*. New York: Routledge Roland.
- Barrett, M. (2000). *The Development of National Identity in Childhood and Adolescence*. Guildford: University of Surrey.
- Barrett, M. (2005). National identities in children and young people. In S. Ding., & K. Littleton (Eds.), *Children's personal and social development* (pp. 181-220). Milton Keynes: The Open University/Blackwell.
- Barrett, M. (2007). *Children's knowledge, beliefs and feelings about nations and national groups*. New York, NY: Psychology Press.
- Barrett, M., & Davis, S. C. (2008). Applying social identity and self-categorization theories to children's racial, ethnic, national and state identifications and attitudes. In S. M. Quintana., & C. McKown, (Eds.), *Handbook of race, racism and the developing child* (pp. 72-110). Hoboken, NJ: Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118269930.ch5>
- Barrett, M., & Oppenheimer, L. (2011). Findings, theories and methods in the study of children's national identifications and national attitudes. *European Journal of Developmental Psychology*. 8(1), 5-24. <https://doi.org/10.1080/17405629.2010.533955>
- Bar-Tal, D., & Teichman, Y. (2005). *Stereotypes and prejudice in conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish society*. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499814>
- Bežen, A., (2002). Udžbenik književnosti kao književno znanstveno, metodičko i društveno pitanje. *Napredak*, 143(1), 60-70.

- Bušljeta, R. (2010). Didaktičko-metodička analiza odobrenih gimnazijskih udžbenika povijesti za drugirazred u školskojgodini 2008/2009. *Kroatologija*, 1(2), 43–56.
- Čičak, A. i Žuškić, A. (2013). Nacionalni identitet i njegova važnost tijekom ulaska u Europsku uniju. *Essehist*, 5(5), 97-103. <https://hrcak.srce.hr/184479>
- Engelbrecht, A. (2006). Textbooks in South Africa from Apartheid to Post-Apartheid: Ideological Change Revealed by Racial Stereotyping. In E. Roberts-Schweitzer, V. Greaney, & K. Duer (Eds.), *Promoting social cohesion through education: Case studies and tools for using textbooks and curricula* (pp. 71-80). Washington, DC: The World Bank.
- Greaney, V. (2006). Textbooks, respect for diversity and social cohesion. In E. Roberts-Schweitzer, V. Greaney, & K. Duer (Eds.), *Promoting social cohesion through education: Case studies and tools for using textbooks and curricula* (pp. 47-69). Washington, DC: The World Bank.
- Hodgins, J., Moloney, G., & Winskel, H. (2016). The importance of Australian national identity to a sense of belonging of Anglo-Celtic and Chinese cultural groups in regional Australia. *National Identities*, 18(3), 345-368. <https://doi.org/10.1080/14608944.2015.1061490>
- Inanç, G., & Kızılyürek, N. (2009). Imagining the future and rewriting the past: The 'new' history of Turkish Cypriots. *Turkish Policy Quarterly*, 7(4), 33-43.
- Joebagio, H., Djono D., & Sriyanto S. (2019). Discourses of national identity in high school history textbooks during the Indonesian Military Regime (1975-1998). *Journal of Critical Reviews*, 6(4), 65–70.
- Josić, Ž. (2018). Antony D. Smith - Ideologijanacionalnogidentiteta. *Svarog*, 16, 28-33. <https://doi.org/10.7251/SVA1816028J>
- Kamenov, Ž., Jelić, M., Huić, A., Franceško, M. i Mihić, V. (2006). Odnos nacionalnog i europskog identiteta i stavova prema europskim integracijama građana Zagreba i NovogSada. *Društvena istraživanja*, 15(4-5), 867-890.
- Kariková, S., & Šimoniová-Černáková, R. (2017). National identity of future teachers in Slovakia and Serbia. *EdukacjaMiędzykulturowa*, 1(6), 53-72. <https://doi.org/10.15804/em.2017.01.03>
- Kelman, H. C. (2001). The role of national identity in conflict resolution: Experiences from Israeli-Palestinian problem-solving workshops. In R.D. Ashmore, L. Jussim, & D. Wilder (Eds.), *Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction* (pp. 187-212). Oxford and New York: Oxford University Press.
- Kello, K. (2016). Sensitive and controversial issues in the classroom: teaching history in a divided society. *Teachers and Teaching: theory and practice*, 22(1), 35-53. <https://doi.org/10.1080/13540602.2015.1023027>
- Koh, S. S. (2010). *National identity and young children: A comparative study of 4th and 5th graders in Singapore and The United States* (doctoral dissertation). University of Michigan.
- Köroğlu, Z. Ç., & Elban, M. (2020). National and Global Identity Perspectives of Textbooks: Towards a Sense of Global Identity. *Advances in Language and Literary Studies*. 11(5), 55–65. <https://doi.org/10.7575/aiac.all.v.11n.5p.55>
- Kuzio, T. (2002). The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn's Framework for Understanding Nationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 25(1), 20-39. <https://doi.org/10.1080/01419870120112049>
- Lee, I. (2009). Situated globalization and racism: An analysis of Korean high school EFL

- textbooks. *Language and Literacy*, 11, 1-14. <https://doi.org/10.20360/G2F59N>
- Low-Beer, A. (2003). School history, national history and the issue of national identity. *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 3(1), 9-14. <https://doi.org/10.18546/HERI.03.1.02>
- Marković, J. (2006). (Re)konstrukcije identiteta u udžbeničkoj produkciji: Analiza sadržaja udžbenika za prva četiri razreda osnovne škole od 1945. godine do danas. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 43(2), 67-94.
- Marsden, W. E. (2001). *The school textbook: Geography, history, and social studies*. London: Woburn Press.
- Mihić, V. (2009). Da li smoi mi Evropljani? Povezanost i korelati evropskog i nacionalnog identiteta. *Psihologija*, 42(2), 203-220. <https://doi.org/10.2298/PSI0902203M>
- Milenović, Ž. (2014). Nacionalni imidž i redefinisane nacionalnog identiteta Srba na Kosovu i Metohiji u periodu globalizacije. *Baština*, 36, 437-451.
- Milenović, Ž., i Simić, M. (2017). Kulturno nasleđe o Kosovu i Metohiji u udžbenicima Prirode i društva u mlađim razredima osnovne škole. *Norma*, 22(2), 197-208.
- Močinić, S. N. (2006). Analiza udžbenika prirode i društva u školama talijanske manjine. *Metodički opisi*, 1(2), 27-48.
- Opšti standardi postignuća – obrazovni standardi za kraj prvog ciklusa obrazovanja Priroda i društvo* (2011). Beograd: Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja.
- Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 108(3), 499-514. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.499>
- Pöllmann, A. (2008). National attachment among Berlin and London head teachers: The explanatory impact of national identity, national pride and supranational attachment. *Educational Studies*. 34(1), 45-53. <https://doi.org/10.1080/03055690701785277>
- Priyanti, N. (2019). The effects of an EFL textbook on learners' identity construction. *Polyglot: Jurnal Ilmiah*, 15(2), 187-202. <https://doi.org/10.19166/pji.v15i2.1661>
- Qazi, M. H. & Shah, S. (2019). Discursive construction of Pakistan's national identity through curriculum textbook discourses in a Pakistani school in Dubai, the United Arab Emirates. *British Educational Research Journal*, 45(2), 275-297. <https://doi.org/10.1002/berj.3496>
- Radojević, S. (2017). Metafore udžbenika u službi očuvanja nacionalnog identiteta. XXII naučna konferencija *Uloga udžbenika u savremenom obrazovanju*. 15.12.2017. Beograd: Učiteljski fakultet, *Zbornik rezimea*, 55-56.
- Raduški, (2018). Jezička i religijska komponenta nacionalnog identiteta stanovništva Srbije. In N. Raduški (Ed.), *Nacionalni identitet i etnički odnosi* (pp. 21-36). Beograd: Institut za političke studije.
- Rapoport, A. (2009). Patriotic education in Russia: Stylistic move or a sign of substantive counter-reform? *Educational Forum*. 73(2), 141-152. <https://doi.org/10.1080/00131720902739569>
- Semiz, M., Vasiljević, D., & Bojović, Ž. (2022). Izraženost i struktura nacionalnog identiteta studenata pedagoškog fakulteta u Užicu mereni Nait skalom. *Sociološki pregled*, 56(1), 54-89. <https://doi.org/10.5937/socpreg56-34345>
- Smith, A. D. (1991). *National identity*. London: Penguin Books.
- Smit, A. D. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd-Zemun: Biblioteka XX vek, XX vek.

- Soysal, Y. N. (1998). Identity and transnationalization in German school textbooks. *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 30(2), 53-61. <https://doi.org/10.1080/14672715.1998.10411044>
- Subotić, M. (2011). Srpski nacionalni identitet: Istorijski i savremeni izazovi. *Politička revija*, 29(3), 1-34. <https://doi.org/10.22182/pr.2932011.1>
- Syed, M. (2013). Identity exploration, identity confusion, and openness as predictors of multicultural ideology. *International Journal of Intercultural Relations*, 37, 491-496. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2013.04.005>
- Tartakovsky, E. (2011). National Identity of high-school adolescents in an era of socio economic change: Russia and Ukraine in the post-perestroika period. *Journal of Youth Adolescence*, 40, 231-244. <https://doi.org/10.1007/s10964-010-9509-6>
- Teichman, Y., Bar-Tal, D., &Abdolrazeq, Y. (2007). Intergroup biases in conflict: Reexamination with Arab pre-adolescents and adolescents. *International Journal of Behavioral Development*, 31(5), 423-432. <https://doi.org/10.1177/0165025407081470>
- Tormey, R. (2006). The construction of national identity through primary school history: The Irish case. *British Journal of Sociology of Education*, 27(3), 311-324.
- Trnavac, N. D. (1999). Didaktičko-metodička aparatura za rad učenika u osnovno-školskim udžbenicima - analiza radnih naloga za samostalni rad učenika. In *Zbornik radova sa naučnog skupa Vrednosti savremenog udžbenika III* (pp. 93-123). Užice: Učiteljski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Vasilijević, D., Semiz, M., &Bojović, Ž. (2021). Nacionalni identitet u udžbenicima o prirodi i društvu. *Inovacije u nastavi*, 34(2), 27-43. <https://doi.org/10.5937/inovacije2102027V>
- Vasilijević, D., Semiz, M., &Adžić, B. (2021). National Identity in the Textbooks of English as a Foreign Language. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 51(3), 35-53. <https://doi.org/10.5937/ZRFFP51-32180>
- Windari, T. (2021). National Identity attachment and its variables. *Journal of International Women's Studies*, 22(3), 81-95. <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol22/iss3/9>

Danijela Vasilijević

University of Kragujevac, Faculty of Education in Užice
Trg Svetog Save 36, 31 000 Užice, Serbia
vasilijevic@pfu.kg.ac.rs

Marina Semiz

University of Kragujevac, Faculty of Education in Užice
Trg Svetog Save 36, 31 000 Užice, Serbia
semizmarina@pfu.kg.ac.rs

Nacionalni identitet u metodičkom instrumentariju udžbenika iz prirode i društva u nižim razredima osnovne škole

Sažetak

U ovom radu prezentirani su rezultati istraživanja provedenoga s ciljem ispitivanja učestalosti i razvojnosti komponenti nacionalnoga identiteta u metodičkom instrumentariju udžbenika iz prirode i društva u prvom ciklusu osnovnoga obrazovanja u Srbiji. Polazeći od pretpostavki integrativno–razvojno-kontekstualne teorije Bar-Tala i Taichmanove (Bar-Tal & Teichman, 2005; Teichman, Bar-Tal & Abdolrazeq, 2007), društveno-socijalno-kognitivno-motivacijske teorije Barretta (Barrett, 2007; Barrett & Oppenheimer, 2011), kao i prethodnih istraživanja, nacionalni identitet je operacionaliziran u 12 kategorija: obitelj, religija, običaji i tradicija, nacionalni osjećaji, jezik, simboli i znamenitosti, solidarnost i zajedništvo, kulturna baština, znamenite osobe, povijesne teme, geografski pojmovi i općenite informacije. Metodom teorijske analize i metodom analize sadržaja opservirane su osnovne jedinice metodičkoga instrumentarija: a) rečenice dodatnoga informativnog sadržaja, b) pitanja i zadatci i c) slikovni sadržaji. Istraživanje uključuje licencirane udžbenike za školsku godinu 2020./21 tri renomirana izdavača u Republici Srbiji (N = 12). Rezultati istraživanja ukazali su na to da metodički instrumentarij udžbenika u nedovoljnoj mjeri doprinosi formiranju i jačanju nacionalnoga identiteta učenika mlađe školske dobi. Primjetna je razvojna linija zastupljenosti sadržaja koja jača nacionalni identitet učenika mlađih razreda osnovne škole, no sporni su opseg i intenzitet tih sadržaja, kao i dinamika i kontinuitet njihove zastupljenosti.

Ključne riječi: *analiza sadržaja; metodički instrumentarij; nacionalni identitet; udžbenici iz prirode i društva.*

Uvod

Njega, jačanje i očuvanje nacionalnoga identiteta, kao i drugih oblika kolektivnoga identiteta, u fokusu je istraživačke pozornosti ne samo sociologa, povjesničara, politologa, već i obrazovne znanstvene i stručne javnosti. Rasprave o načinima konstruiranja nacionalnih identiteta putem obrazovanja u globaliziranom društvu posebno su relevantne za multikulturne i višejezične države u kojima pluralnost identiteta (Kariková

i Šimoniová-Černáková, 2017; Koh, 2010; Windari, 2021), stvaranje nadnacionalnih unija i entiteta (Josić, 2018; Kamenov et al., 2006; Mihić, 2009; Čičak i Žuškić, 2013) problematiziraju pojam građanstva. Kapacitet i raznolikost nacionalnoga identiteta ovise o makropolitničkim, ekonomskim i sociokulturnim procesima, a njegova je uloga generatora međunacionalnih sukoba neosporna, posebno u uvjetima političke nestabilnosti, kada se krše međuljudski odnosi, prava i slobode (Raduški, 2018). Prijelaz iz kolonijalizma i totalitarizma u politički pluralizam povezan je s izgradnjom modernih nacija i država i redefiniranjem nacionalnih identiteta (Bežen, 2002; Nevia Močinić, 2006; Marković, 2006; Windari, 2021). Republika Srbija (u daljem tekstu: RS) i druge države Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu: SFRJ) nakon 1990-ih doživjele su ogromne političke, socijalne, ekonomske, demografske i kulturne promjene koje su rezultirale intenzivnim raspravama o nacionalnom identitetu, što je istodobno pridonijelo procesu redefiniranja nacija i značajnim implikacijama u određivanju obrazovnih sadržaja od nacionalnoga značaja.

U prvom ciklusu osnovnoga obrazovanja nastava o prirodi i društvu u Republici Srbiji prepoznata je kao jedan od temelja izgradnje nacionalnoga identiteta, a unutar nje izgradnja kolektivnoga identiteta i percipiranje drugih nacija zauzimaju posebno mjesto. U skladu s ciljevima i sadržajima, predmeti Svijet oko nas te Priroda i društvo trebaju doprinijeti razvoju svijesti i osjećaja učenika o pripadnosti državi Srbiji, poštovanju i njegovanju srpskoga jezika, tradicije i kulture srpskoga jezika, razvoju multikulturalizma, poštivanju i očuvanju nacionalne i svjetske kulture. Kurikuli i školski udžbenici ključni su alat za oblikovanje stavova o drugim etničkim i kulturnim skupinama, kako u zemlji, tako i u inozemstvu (Greaney, 2006), a mnogi autori vjeruju da su temelji izgradnje zdravoga nacionalnog identiteta i otvorenosti prema „drugima” uglavnom zasnovani na obrazovnom sustavu (Kariková i Šimoniová-Černáková, 2017). Zbog ovih razloga, udžbenici iz prirode i društva trebaju biti dizajnirani za promicanje različitih komponenata nacionalnoga identiteta učenika, s razvojem demokracije, interkulturalnoga obrazovanja, poštivanjem prava, razlika i identitetskih karakteristika svakog učenika. U ovom radu prezentirani su rezultati istraživanja provedenoga s ciljem utvrđivanja zastupljenosti i razvojnosti komponenti nacionalnoga identiteta ugrađenih u metodički instrumentarij udžbenika iz prirode i društva u prvom ciklusu osnovnoga obrazovanja u Republici Srbiji. Teorijski okvir rada raspravlja o postojećim konceptualizacijama nacionalnoga identiteta i posebno naglašava dva teorijska pristupa u istraživanju nacionalnoga identiteta – Barrettovu društveno-socijalno-kognitivno-motivacijsku teoriju (Barrett, 2007; Barrett & Oppenheimer, 2011) i integrativnu razvojnu kontekstualnu teoriju Bar-Tala i Taichmanove (Bar-Tal & Teichman, 2005; Teichman, Bar-Tal & Abdolrazeq, 2007). Drugo je poglavlje posvećeno ulozi udžbenika u izgradnji nacionalnoga identiteta, kao i nacionalnom identitetu u obrazovnom kontekstu iz perspektive analize udžbenika. Empirijski dio uključuje prikaz rezultata provedenoga istraživanja. Zaključak sadrži kritički osvrt na metodologiju, kao i implikacije na nastavnu praksu i buduća istraživanja.

Različite definicije i pristupi u istraživanju nacionalnoga identiteta

Konceptualne definicije nacionalnoga identiteta. Smit (1998) pravi razliku između dva oblika nacionalnoga identiteta: zapadno-građanskoga i nezapadno-etničkoga. Dok prvi oblik proizlazi iz razumijevanja nacije kao političke zajednice koja se temelji na zajedničkim zakonima, pravima i institucijama, drugi oblik karakterizira razumijevanje nacije kao etničke i kulturne zajednice. U postmodernom diskursu uočljiva je dihotomija nacionalnoga identiteta kao subjektivne pojave i konstrukcije (Barrett, 2000, 2005; Barrett & Davis, 2008; Hodgins, Moloney, Winskel, 2015; Phinney, 1990) nasuprot socijalnoj i kolektivnoj konstrukciji, koja integrira spoznaju i razvoj osjećaja i stavova prema naciji i etničkoj pripadnosti (Anderson, 2006; Kelman 2001). Neki autori (Kuzio, 2002) odbacuju ideju razlikovanja nacionalnoga identiteta zbog nepostojanja homogenih građanskih ili etničkih nacija. Kao dinamičnu psihološku strukturu, Barrett (2000) definira nacionalni identitet kao sustav znanja, uvjerenja, osjećaja i procjena koji izražavaju odnos pojedinca prema vlastitoj naciji, ali i prema drugima. Na taj način u prvi plan dolaze kognitivne i afektivne odrednice nacionalnoga identiteta, a prije svega: samokategorizacija pojedinca kao člana određene nacionalne skupine; osjećaj nacionalne pripadnosti; poznavanje nacionalnih simbola, povijesnih ličnosti, običaja, tradicije; poznavanje nacionalne geografije; emocije i stereotipi prema svojoj nacionalnoj skupini i drugim narodima (Barrett, 2005). Nacionalni identitet također je označen kao samoodređenje kroz skupinu - trajna obilježja i osnovne vrijednosti skupine; njegove snage i slabosti; nada i strahovi; ugled i uvjeti postojanja; institucije i tradicije; povijest, sadašnjost i budućnost (Kelman 2001). Osnovne sastavnice nacionalnoga identiteta podrazumijevaju postojanje zajedničke: a) države, b) mitova i povijesti, c) masovne culture, d) pravnoga sustava i e) ekonomije (Smith, 1991). Rađuški (2018) i Subotić (2011) izdvajaju jezik i vjeru kao značajne odrednice nacionalnoga identiteta. Najčešće komponente nacionalnoga identiteta u trenutačnim definicijama ovoga pojma uključuju znanje o nacionalnoj povijesti, tradiciju, geografsko nacionalno znanje, identifikaciju s nacijom, stavove i osjećaje prema naciji (Semiz, Vasiljević & Bojović, 2022). Kako se mijenjaju socijalni, kulturni, politički i ekonomski uvjeti u kojima nacija postoji, tako se nacionalni identiteti redefiniraju na načine koji ih čine relevantnima za novi društveni kontekst (Inanç & Kızılyürek, 2009), što dovodi do novih operacionalizacija ovoga pojma koji uključuju znanje, uvjerenja i stavove pojedinaca prema drugim nacionalnim skupinama, toleranciju, solidarnost, zajedništvo, demokratsko obrazovanje i slično.

Teorijski pristupi u istraživanju nacionalnoga identiteta učenika

U svrhu tumačenja uloge udžbenika u promicanju i njegovanju nacionalnoga identiteta učenika, posebno su relevantne dvije teorijske osnove koje uzimaju u obzir širi društveni i kulturni kontekst, a osim kognitivnih, ističu i socijalne čimbenike. To su: integrativno-razvojno-kontekstualna teorija (Bar-Tal & Teichman, 2005; Teichman, Bar-Tal & Abdolrazeg, 2007) i društveno-socijalno-kognitivno-motivacijska teorija (Barrett, 2007; Barrett & Oppenheimer, 2011).

Prvi teorijski pristup - *integrativno-razvojno-kontekstualnu teoriju* - razvili su Bar-Tal i Taichmanova (Bar-Tal & Teichman, 2005.; Teichman, Bar-Tal & Abdolrazeq, 2007) s ciljem pružanja objašnjenja u vezi s razvojem stavova djece među grupama u društvenom kontekstu koje karakteriziraju neriješeni međugrupni sukobi. Polazište je ovoga pristupa da se stereotipi i predrasude u dječjoj i školskoj dobi uvijek razvijaju u određenom kontekstu, pod utjecajem afektivnih stanja, kognitivnoga razvoja i razvoja identiteta, pri čemu svaki od čimbenika dobiva na važnosti u različitim razvojnim fazama djeteta i učenika. Ovaj pristup predstavlja razvojni pogled na stereotipe i predrasude od ranoga djetinjstva do adolescencije (Teichman, Bar-Tal & Abdolrazeq, 2007). U socijalnom kontekstu koji karakteriziraju sukobi, članovi grupe razvijaju tzv. zajednički psihološki međugrupni repertoar u odnosu na neprijateljsku skupinu koji uključuje stereotipe, predrasude, određene emocije i ponašanje prema neprijateljskoj skupini. Sadržaj zajedničkoga psihološkog međugrupnog repertoara prenose različiti agenti socijalizacije, prvenstveno roditelji, škole i masovni mediji.

Društveno-socijalno-kognitivno-motivacijska teorija koju je razvio Barrett (2007), integrira različite potencijalne utjecaje (npr. kognitivni razvoj, procesi socijalnoga identiteta, roditeljski diskurs, mediji, obrazovni utjecaji) na razvoj dječjega stava prema vlastitoj skupini i drugim skupinama, tj. favoriziranje u grupi i razvoj predrasuda izvan grupe. Unutar ovoga teorijskog pristupa postavlja se teza da su različiti čimbenici i njihovi odnosi pokretači razvoja međugrupnih stavova djece. Dakle, Barrett (2007) vjeruje da postoji značajna varijabilnost u razvoju međugrupnih stavova, ovisno o psihološkim karakteristikama djece (kognitivni, afektivni i motivacijski procesi), skupinama kojima pripadaju i specifičnostima društvenoga konteksta (različite povijesne, geografske, ekonomske i političke prilike). Odrasli članovi društva (npr. roditelji, učitelji, kreatori obrazovnih politika, autori udžbenika itd.) razvili su uvjerenja i stavove u vezi s povijesnim, geografskim, ekonomskim i političkim okolnostima koje imaju izravne i neizravne utjecaje na ponašanje djece i učenika. Primjerice, roditelji određuju koju će školu pohađati njihovo dijete i tako utječu na odabir obrazovnoga programa, školskih udžbenika, vršnjačke skupine, što dalje utječe na kontakte i odnos prema drugim nacionalnim i etničkim skupinama. Unatoč činjenici da odvojeni teorijski pristupi nisu razvijeni imajući u vidu sam koncept i višedimenzionalnost nacionalnoga identiteta učenika, moguće je ukazati na zajedničke karakteristike obje teorijske osnove. Oba pristupa izričito ukazuju na ulogu škole i obrazovanja u oblikovanju i artikulaciji međugrupnih stavova učenika, artikuliraju stav o varijabilnosti i kontekstualnoj uvjetovanosti razvoja međugrupnih stavova i polaze od pretpostavke različitoga i međuovisnoga utjecaja kognitivnih, afektivnih i motivacijskih čimbenika, ovisno o specifičnom socijalnom okruženju u kojem dijete živi.

Nacionalni identitet u obrazovnom kontekstu: analiza udžbenika

Ono što udžbenike razlikuje od ostalih nastavnih sredstava i sredstava ideološkoga i političkoga državnog aparata jest vlast koju oni imaju *per se*. Naime, udžbenici sadrže osnovno znanje iz određene znanosti koja je neophodno da učenici usvoje prema

propisanim kurikulumima. Udžbenici su najvažnije sredstvo za reprodukciju vladajuće politike i ideologije (Apple & Christian-Smith, 1991; Engelbrecht, 2006; Greaney, 2006; Marsden, 2001), bez obzira na to koliko službeni diskurs poriče ili minimizira utjecaj političkoga i ideološkoga u njima. Slijedom toga, njihova je tendencija da ojačaju kulturnu homogenost gradeći zajedničke povijesne uspomene i potiču perspektivu osuđivanja drugih (Marsden, 2001). Vladajuće političke strukture koriste obrazovne sustave za promicanje političkih i vjerskih programa kroz kurikule i propisane udžbenike (Greaney, 2006). „Udžbenici utjelovljuju selektivnu tradiciju - to je uvijek nečiji odabir, nečija vizija legitimnog znanja i kulture, ona koja u procesu davanja prava na zaštitu kulturne prijestolnice jedne grupe obespravluje drugu” (Apple & Christian-Smith, 1991, str.4). S obzirom na širok spektar političkoga i ideološkoga djelovanja na buduće mlade generacije, od modernih kurikula i udžbenika očekuje se promicanje osjećaja nacionalne solidarnosti i tolerantnoga razumijevanja drugih nacija i etničkih skupina (Greaney, 2006).

Značajan dio studija bio je usmjeren na analizu programskih okvira obveznih i izbornih predmeta kao resursa u oblikovanju nacionalnoga identiteta učenika, posebno kurikula iz povijesti (Ahonen, 2001; Baranović, 1999; Bušljeta, 2010; Joebagio, Djono & Sriyanto, 2019; Kello, 2016; Low-Beer, 2003; Syed, 2013; Tormey, 2006; Qazi & Shah, 2019) i engleskoga kao stranoga jezika (Köroğlu & Elban, 2020; Lee, 2009; Priyanti, 2019; Vasilijević, Semiz & Adžić, 2021). Greaney (2006) je razmotrio ulogu udžbenika u promicanju kohezivnih i tolerantnih društava, nacionalizma, vjerskih ili povijesnih pristranosti, zaključivši da se analizirani udžbenici značajno razlikuju u smislu promicanja kohezivnih društava, tolerancije i mira. Kao primjere udžbenika koji se koriste za promicanje nacionalističkih ili vjerskih programa, autor navodi određene udžbenike u zemljama bivše Jugoslavije tijekom 1990-ih, posebno udžbenike povijesti, ali i određene udžbenike iz jezika, zemljopisa, glazbene kulture i umjetnosti. Uz navedeno, ističe da su u Japanu udžbenici iz Drugog svjetskog rata još uvijek kontroverzni, unatoč činjenici da većina udžbenika kritički prikazuje sudjelovanje Japana u ratu. Rezultati istraživanja koje je provela Baranović (1999) ukazuju da su udžbenici povijesti za osmogodišnje škole i gimnazije u periodu od 1997. Do 1999. godine bili fokusirani na nacionalnu povijest (57 % udžbeničkoga prostora) te da udžbeničkim sadržajem dominiraju teme iz politike i ratne teme, a način njihova prezentiranja više doprinosi formiranju etnocentričnoga nacionalnog identiteta učenika nego otvorenosti prema drugim narodima. Studija Du Preez (Du Preez, 1983, prema Engelbrecht, 2006) identificirala je 12 glavnih simbola u osnovi afričkoga identiteta tijekom ere apartheida, a posebno je naglašeno da su bijeli Afrikanci superiorniji od crnaca; da se njihova pravna vlast ne dovodi u pitanje; imati privilegirani odnos s Bogom; da su Buri kao i da im prijete druge nacije i etničke skupine. Sličan utjecaj apartheida na koncepciju južnoafričkih udžbenika potvrđen je u kasnijim istraživanjima (Engelbrecht, 2006). Udžbenici povijesti i građanskoga odgoja u Njemačkoj oprezno predstavljaju komponente nacionalnoga identiteta (Soysal, 1998). Poslijeratni trendovi u izgradnji nacionalnoga identiteta učenika kroz školske

udžbenike u Njemačkoj objašnjavaju se ponajprije njemačkim odnosom prema Europskoj uniji, institucionalnoj strukturi školskoga sustava te reformom i razvojem školskih udžbenika (Soysal, 1998). Radojević (2017) je istraživala doprinose udžbenika jačanju nacionalnoga identiteta učenika srednjih škola glazbe. Rezultati ovoga istraživanja pokazuju da učenici nemaju jasno razumijevanje pojma nacionalnoga identiteta i odnosa između sadržaja predstavljenoga u udžbenicima i nacionalnoga identiteta u kontekstu praktične primjene. U okviru istraživanja koje su proveli Milenović i Simić (2017) utvrđeno je da su nastavni sadržaji o kulturnoj baštini Kosova i Metohije nedovoljno zastupljeni ili da su potpuno odsutni u udžbenicima nastave Prirode i društva u mlađim razredima osnovne škole. Nevia Močinić (2006) utvrdila je tendenciju postupnoga smanjivanja tradicionalnih vrijednosti (npr. jezik, religijske teme, povijesne teme itd.), kao i nedovoljnu zastupljenost demokratskih tema u udžbenicima Prirode i društva za niže razrede osnovne škole talijanske manjine. U okviru istraživanja o doprinosu udžbenika o prirodi i društvu u formiranju i snaženju nacionalnoga identiteta učenika u nižim razredima osnovne škole Vasilijević i saradnici (Vasilijević, Semiz i Bojović, 2021) provele su kvantitativnu i kvalitativnu analizu osnovnoga teksta u 12 udžbenika za školsku 2020./21. godinu. Provedena analiza ukazala je na nizak udio sadržaja o nacionalnom identitetu kao i pojedinačnih kategorija nacionalnoga identiteta te da je evidentan razvoj nacionalnoga identiteta u izgradnji demokratskih vrednosti i odgovornoga odnosa prema drugima u multikulturnom društvu. Općenito govoreći, autori ističu razliku između domoljubnoga i kritičkoga obrazovanja (Rapoport, 2009; Tartakovsky, 2011), a prethodna istraživanja uglavnom potvrđuju pozitivniji utjecaj domoljubnoga odgoja na nacionalni identitet učenika (Rapoport, 2009; Windari, 2021), u odnosu na kritičko obrazovanje (Pöllmann, 2008). Sukladno navedenom, na temelju prethodnih istraživanja, mogu se uočiti različiti pristupi u procjeni važnosti i funkcije udžbenika u promicanju i izgradnji nacionalnoga identiteta, a time i analiziranju brojnih sastavnica nacionalnoga identiteta. Komponente nacionalnoga identiteta koje se najčešće proučavaju uključuju kognitivne aspekte, a prije svega znanje, vjerovanja i stereotipe o vlastitoj naciji i drugim narodima, znanje o nacionalnom teritoriju i povijesti i slično. Međutim, one ne pružaju tumačenja kako obrazovni sadržaji djeluju u konstrukciji i artikulaciji nacionalnoga identiteta učenika u izravnoj nastavi. Unutar formalnoga obrazovnog sustava, kako bi se pravilno protumačio utjecaj udžbenika na nacionalni identitet učenika, potrebno je povezati sastavnice udžbenika i nacionalni identitet s programskim okvirima, realiziranim kurikulumom u praksi, tendencijama u reformi obrazovnih sustava.

Metodologija

Istraživanja izgradnje nacionalnoga identiteta učenika kroz obrazovne sadržaje donedavno su bila vrlo zanemarena tema i ne čudi da su se prethodne analize udžbenika uglavnom fokusirale na obrazovne sadržaje nastave povijesti, maternskoga i stranoga jezika, uglavnom u nastavi starijih razreda osnovne škole, srednje škole i fakulteta. Stoga

je cilj ovoga istraživanja utvrditi doprinos udžbenika iz prirode i društva u nižim razredima osnovne škole u formiranju i jačanju nacionalnoga identiteta učenika posredvanjem metodičkoga instrumentarija. Metodički instrumentarij udžbenika obuhvaća nužne elemente udžbenika koji su uređeni prema utvrđenim didaktičko-metodičkim kriterijima (Bušljeta, 2013), te „predstavlja koncepciju učenja na koju se naslanja autor i od koje će zavisiti ukupna komunikacija učenika i nastavnika s udžbeničkim materijalom” (Trnavac, 1999, str. 94).

Polazeći od cilja istraživanja, utvrđena su dva ključna znanstveno-istraživačka zadatka:

1) utvrditi udio različitih kategorija nacionalnoga identiteta u udžbenicima iz prirode i društva u nižim razredima osnovne škole u domeni: a) dodatnih informativnih sadržaja; b) pitanja i zadataka i c) popratnih slikovnih sadržaja

2) ispitati razvoj kategorija nacionalnoga identiteta u udžbenicima iz prirode i društva od prvoga do četvrtoga razreda osnovne škole.

U skladu s ciljem i zadacima istraživanja postavljene su opće i posebne istraživačke hipoteze.

H_0 : Udžbenici iz prirode i društva u nižim razredima osnovne škole u Republici Srbiji uglavnom ne doprinose formiranju i jačanju nacionalnoga identiteta učenika.

H_1 : U udžbenicima iz prirode i društva u nižim razredima osnovne škole vrlo je mali udio različitih kategorija nacionalnoga identiteta u pogledu svih razmatranih domena (dodatni informativni sadržaji; pitanja i zadatci te popratni slikovni sadržaj).

H_2 : Razvoj kategorija nacionalnoga identiteta u udžbenicima iz prirode i društva od prvoga do četvrtoga razreda osnovne škole nije prisutan u dovoljnoj mjeri.

Nezavisna varijabla su popratni informativni sadržaji, pitanja i zadatci, kao i vizualni sadržaji - sve u funkciji popratnih sadržaja osnovnoga dijela teksta (udžbeničke lekcije). Zavisna varijabla operacionalizira se kroz kategorije nacionalnoga identiteta (obitelj, religija, običaji i tradicija, nacionalni osjećaji, jezik, nacionalni simboli i obilježja, solidarnost i zajedništvo, kulturna baština, znamenite osobe, povijesne teme, geografski pojmovi i opće informacije).

Oslanjajući se na postojeću znanstvenu literaturu o konceptu nacionalnoga identiteta i ulozi udžbenika u izgradnji nacionalnoga identiteta te poštujući prirodu i specifičnosti obrazovnih sadržaja u nastavi o prirodi i društvu u osnovnoj školi, vjerujemo da je izgradnja nacionalnoga identiteta kontinuiran, fleksibilan, ali i dinamičan proces čije se značenje i utjecaji mijenjaju i redefinišu ovisno o socio-političko-kulturnoj matrici s jedne strane, i razvojnim karakteristikama samih učenika, s druge strane. Budući da su fokus analize udžbenici iz prirode i društva u mlađim razredima osnovne škole, u svrhu daljnje kvantitativne i kvalitativne analize, nacionalni identitet operacionalizira se u 12 kategorija: obitelj, religija, običaji i tradicija, nacionalni osjećaji, jezik, simboli i nacionalna obilježja, solidarnost i zajedništvo, kulturna baština, znamenite osobe, povijesne teme, geografski pojmovi i općenite informacije. Tako je sustav kategorija nacionalnoga identiteta deduktivno uspostavljen u Protokolu za kodiranje i analizu podataka, a analizu sadržaja izvršila su dva neovisna ocjenjivača.

Metodološke kategorije analize su elementi metodičkoga instrumentarija kojim su uzorkovani udžbenici opremljeni. Osnovne jedinice analize promatrane su metodom teorijske analize i metodom analize sadržaja: a) dodatni informativni sadržaji, b) pitanja i zadatci i b) vizualni (slikovni) sadržajni elementi udžbenika. Sve jedinice analize zasebno su klasificirane u odgovarajuće kategorije nacionalnoga identiteta.

Uzorak istraživanja je slučajan i sastoji se od ukupno 12 udžbenika o prirodi i društvu licenciranih u Republici Srbiji za školsku 2020./21. - tri za svaki razred osnovne škole.

Rezultati i rasprava

Udio različitih kategorija nacionalnoga identiteta u udžbenicima iz prirode i društva u mlađim razredima osnovne škole u području dodatnih informativnih sadržaja, pitanja, zadataka i vizualnih sadržaja

Ukupan udio dodatnih informativnih sadržaja od nacionalnoga značaja u udžbenicima prva četiri razreda osnovne škole (Tablica 1) kreću se od otprilike jedne četvrtine (23,12 %) do dvije četvrtine ukupnoga sadržaja (49.54%). Očigledan je fleksibilni autorski pristup koji se može prepoznati u različitom obuhvatu kategorija identiteta.

Tablica 1

S obzirom na činjenicu da udžbenici prvog razreda osnovne škole nemaju formate tekstualnog sadržaja, razumljivo je da nema primjera dodatnih informativnih sadržaja koji se tiču nacionalnoga identiteta, osim jednoga udžbenika (kratki tekst o nužnosti njegovanja jedinstva). Međutim, zabrinjavajuće je da se sličan trend nastavlja i u udžbenicima drugoga razreda. Samo je jedan primjer vezan za srpsku tradiciju zabilježen kod dva izdavača, a jedan primjer iz kategorije nacionalnih simbola i obilježja zabilježen je kod jednoga izdavača. Ni u udžbenicima trećega razreda nisu zabilježene znatno veće pokrivenosti kategorijama nacionalnoga identiteta - opće informacije, običaji i tradicija te geografski pojmovi pojavljuju se samo kod dva nakladnika, a kategorije obitelji (3), znamenite osobe (2), solidarnost i zajedništvo, nacionalni osjećaji (1) samo u udžbeniku jednoga izdavača. Za razliku od prethodnih razreda, koje karakterizira podvojenost u tretiranju određenih kategorija nacionalnoga identiteta, udžbenici četvrtoga razreda, zahvaljujući programskom konceptu Prirode i društva, imaju dodatne informativne sadržaje koji pripadaju kategorijama: opće informacije, povijesne teme, geografski koncepti i kulturna baština. Sadržaj koji izaziva nacionalne osjećaje, opisuju znamenite osobe i tiču se nacionalnih simbola i obilježja RS zabilježeni su u samo dva udžbenika za četvrti razred. Prema rezultatima prikazanim u Tablici 2, ukupan udio pitanja i zadataka usmjerenih na jačanje nacionalnoga identiteta u analiziranim udžbenicima je minoran i kreće se između 13 % i 14 %. Gledano po razredima, najmanji udio zabilježen je u udžbenicima prvoga razreda (u rasponu od 4 % do 7 %), zatim udžbenicima drugoga razreda (između 6 % i 10 %) i udžbenicima trećega razreda, a najveći u udžbenicima četvrtoga razreda (između 21 % i 36 %). Dobiveni rezultati

moгу se dovesti u vezu s važećim kurikulumom i obrazovnim standardima predmeta Svijet oko nas i Prirode i društva. U okviru kurikula i obrazovnih standarda za nastavni predmet Priroda i društvo (*Opšti standardi postignuća – obrazovni standardi za kraj prvog ciklusa obrazovanja Priroda i društvo*, 2011) evidentirana su 22 ishoda učenja koji se odnose na nacionalni identitet, što čini 32,35 % od ukupno definiranih ishoda (N = 68).

Tablica 2

Pitanja i zadatci važan su element didaktičko-metodičkoga instrumentarija usmjerenoga na ažuriranje i operacionalizaciju informacija dobivenih u osnovnom informativnom dijelu nastavne teme. Zanimljivo je da sva tri udžbenika za prvi razred afirmiraju socijalni identitet učenika (solidarnost i zajedništvo, obitelj) orijentiran na poticanje i njegovanje pozitivnih odnosa na realciji učenik - vršnjak, dijete - obitelj. Ostale su kategorije nacionalnoga identiteta zanemarene, osim kategorija religija, običaji i tradicija, opće informacije koji se bilježe na temelju rijetkih primjera pitanja, a samo u jednom udžbeniku jednoga izdavača. Jačanje socijalnoga identiteta učenika i dalje je prisutno u udžbenicima drugoga razreda, jačanjem kategorija geografskih pojmova i nacionalnih simbola i obilježja, što je u skladu s programskom koncepcijom predmeta Svijet oko nas. Pitanja koja potvrđuju sadržaje iz domene općih informacija zanimljiva su autorima dvaju udžbenika, dok korisnici samo jednoga udžbenika mogu odgovarati na pitanja i zadatke koji se tiču religije, običaja i tradicije i znamenitih osoba. Međutim, postoji disharmonija među različitim nakladnicima u dominaciji najčešće kategorije nacionalnoga identiteta (geografski pojmovi, obitelj, običaji i tradicija). Budući da se programska koncepcija predmeta Priroda i društvo trećega razreda odnosi na usvajanje geografskih koncepata područja u kojem učenik živi, razumljivo je zašto dominiraju pitanja i zadatci iz ovoga područja, a evidentirani su i oni koji se odnose na obitelj i tradiciju. Međutim, pitanja vezana uz nacionalnu kulturnu baštinu, znamenite osobe, solidarnost i zajednicu mogu se naći u udžbenicima samo dva nakladnika, dok se pitanjima koja se odnose na razumijevanje nacionalnih povijesnih sadržaja i nacionalnih osjećaja bavi samo jedan udžbenik. U cjelini gledano, kod dva nakladnika dominiraju pitanja i zadatci orijentirani na oblikovanje geografskih pojmova i samo jedna spoznaja nacionalne tradicije. Udžbenici četvrtoga razreda pokrivaju sve kategorije nacionalnoga identiteta, s kategorijama religije, obitelji, jezika, nacionalnih simbola i obilježja koji se nalaze u udžbeniku samo jednog izdavača, a kategorije običaji i tradicija i nacionalni osjećaji u udžbenicima dvaju nakladnika. Većina pitanja i zadataka iz udžbenika za četvrti razred povezani su s geografskim pojmovima RS i nacionalne povijesti.

Ukupan udio slikovnoga sadržaja od nacionalnoga značaja (Tablica 3) najmanji je u udžbeniku prvoga razreda (u rasponu od 1,74 % do 4,49 %), a najveći u udžbeniku četvrtoga razreda (od 16,38 % do 38,89 %). Primjetna je tendencija rasta, međutim, nije moguće govoriti o zasićenosti udžbenika vizualnim sadržajima od nacionalne važnosti.

Tablica 3

Slično već dobivenim nalazima, obiteljske slike, kao i slike koje upućuju na solidarnost i zajedništvo dominantno predstavljaju socijalni aspekt identiteta učenika, dok je religijski aspekt prikazan u dva udžbenika. U drugom se razredu vizualna pokrivenost kategorija nacionalnoga identiteta proteže na geografske pojmove i znamenite osobe. Učenici trećih razreda dobivaju priliku vizualizirati neke znamenite osobe, geografska obilježja RS (naselja) ili „oživjeti” srpsku tradiciju. U dva udžbenika mogu se naći i slikovni sadržaji koji se odnose na opće informacije i predstavljaju kulturnu baštinu RS. Povijesne teme, nacionalni simboli i obilježja, solidarnost i zajedništvo bili su zanimljivi ilustratoru samo jednoga udžbenika. Međutim, većina slika koje potiču i jačaju nacionalni identitet zabilježene su u kategorijama kulturne baštine, osoba i geografskih pojmova. I u ovom segmentu vizualnih sadržaja, udžbenici četvrtoga razreda pokazali su se sveobuhvatnijima od ostalih. Zanimljiva umjetnička rješenja, slike, fotografije i grafike svrstane su u kategorije općih informacija, geografskoga koncepta, povijesnih tema, kulturne baštine, znamenitih osoba, nacionalnih simbola i obilježja (u sva tri udžbenika), solidarnosti, zajedništva i obitelji (u dva udžbenika), običaji i tradicija te nacionalni osjećaji (jedan udžbenik). U ukupnom fondu slika udžbenika četvrtoga razreda najveći udio imaju slike s geografskim i povijesnim nacionalnim potencijalom.

Tablica 4

Kako sugeriraju podatci u Tablici 4, ukupan udio sadržaja od nacionalne važnosti u pratećem metodičkom instrumentariju udžbenika za prvi razred je minoran - oko 1 %; u drugom je razredu u rasponu od 1 % do 2 %, u trećem od 2 % do 4 %, a u udžbeniku četvrtoga i dalje je nedovoljno (između 8 % i 16 %). Na taj način potvrđena je početna općenita pretpostavka o niskom potencijalnom doprinosu udžbenika o prirodi i društvu u izgradnji i jačanju nacionalnoga identiteta učenika osnovnih škola. Milenović i Simić (2017) došli su do sličnih rezultata, utvrdivši da su nastavni sadržaji o kulturnoj baštini Kosova i Metohije nedovoljno zastupljeni ili da ih nema u udžbenicima za nastavu Prirode i društva u mlađim razredima osnovne škole. Rezultati su u saglasju s prethodnim istraživanjima (Vasilijević, Semiz, Bojović, 2021) koja su ukazala na nizak udio kategorija nacionalnog identiteta u okviru osnovnoga teksta u udžbenicima o prirodi i društvu u Srbiji. Suprotno rezultatima nekih prethodnih istraživanja koja su pokazala da udžbenici u bivšim jugoslavenskim državama promiču nacionalizam, idealizirane i etnocentrične stavove (Baranović, 1999; Greaney, 2006), u kontekstu ovoga istraživanja ne može se govoriti o sličnoj tendenciji. Razlike koje su se u međuvremenu pojavile u koncepciji programskih okvira i udžbenika mogu se objasniti promjenom političkoga i ideološkoga sustava. U suvremenom svijetu tradicionalni sadržaji o domoljublju, poštivanju tradicije i običaja, religiji smatraju se konzervativnim jer njeguju vrijednosti koje nisu u skladu s zahtjevima suvremenoga društva (Nevia Močinić, 2006). Kako većina suvremenih autora (Inanç & Kızılyürek, 2009; Milenović, 2014) ističu potrebu za redefiniranjem nacionalnoga identiteta kako

bi bili u skladu s novonastalim okolnostima i društvenim kontekstom, očito je da taj trend postoji u pogledu načina na koji su predstavljeni sadržaji u udžbenicima o prirodi i društvu koji su u aktualnoj upotrebi u Republici Srbiji. Uz utvrđeni nizak udio komponenata nacionalnoga identiteta u pratećem metodičkom instrumentariju analiziranih udžbenika, primjetna je tendencija rasta od razreda do razreda. Ovi se podatci mogu protumačiti pretpostavkom da kreatori obrazovne politike, donositelji odluka, ali i autori udžbenika implicitno zagovaraju tezu o razvojnim značajkama, odnosno nesposobnosti mlađih učenika osnovnih škola da konstruiraju vlastiti nacionalni identitet. Princip koncentričnoga, teritorijalnoga i spoznajnoga širenja sadržaja udžbenika o prirodi i društvu u prvom ciklusu osnovne škole nije se mijenjao otkako je uspostavljen zbog argumenata o kognitivnoj nekompetenciji učenika da uče obrnutim redom (Marković, 2006). Naime, u prvom i drugom razredu učenici upoznaju stvari i pojave koje ih okružuju u vremenskoj i prostornoj blizini, u trećem razredu prirodoslovlje, prostor i vrijeme u zavičajnoj regiji, a u četvrtom razredu upoznaju i zemljopisno-povijesne značajke Republike Srbije.

Ono što je zabrinjavajuće od činjenice da trenutačni udžbenici ne doprinose formiranju i jačanju nacionalnoga identiteta učenika osnovnih škola jest način na koji se nacionalni identitet gradi kroz popratne sadržaje, s prioritetom kognitivne, a na štetu afektivne komponente ovoga društvenog fenomena.

Zastupljenost i razvoj različitih kategorija nacionalnoga identiteta u udžbenicima iz prirode i društva u nižim razredima osnovne škole

Udio popratnih sadržaja od nacionalne važnosti u udžbenicima, iako neprihvatljivo mali, može se dodatno propitivati, jer dolazi do dupliciranja identičnih ili sličnih sadržaja, kako na razini razreda (horizontalna usporedba), tako i na razini analize sadržaja udžbenika od prvoga do četvrtoga razreda (vertikalna usporedba). Otuda i potreba za kvalitativnom analizom razvoja koncepta nacionalnoga identiteta gledanoga kroz prizmu 12 kategorija.

Obitelj - kategorija osnovnoga identiteta svakog pojedinca s pravom se uvodi u udžbenike prvoga razreda, uglavnom kroz vizualni format koji ilustrira razne primjere obitelji, ali i brigu, poštovanje, razumijevanje, prava i obveze svojih članova. Prateća pitanja usmjerena su na bolju recepciju slikovnih sadržaja unutar teme *Obitelj*. Udžbenici drugoga razreda grade pojam *obitelji* uglavnom unutar teme *Praznici*, odnosno posla koji se odnosi na obilježavanje obiteljskih praznika. Uloga i važnost *obitelji* za život pojedinca neizravno se objašnjavaju primjerima povezanim s razumijevanjem vremenske lente. U trećem su razredu zabilježeni rijetki primjeri pitanja koji se uglavnom odnose na vremensku orijentaciju - pretci i potomci, ali i jedan zanimljiv doprinos (arhaična imena različitih članova *obitelji*). Slično je i u udžbenicima četvrtoga razreda.

Pokazalo se da je kategorija *religija* u prvom razredu identificirana samo u slikovnom formatu, što je razumljivo s obzirom na dob učenika kojima je udžbenik namijenjen, a koji se odnose na temu *Praznici*, točnije, proslava Savindana – školska slava, Božić

i Uskrs. Pravoslavna Nova godina nije u fokusu autorove pozornosti. U drugom je razredu ova kategorija u drugom planu i još uvijek se može naći u istoj lekciji o praznicima, ali naglasak je na tradiciji, a ne na vjerskim temama. U jednom udžbeniku trećega razreda zabilježen je samo jedan primjer u okviru teme Orijehtacija u prirodi, što objašnjava da se oltar pravoslavne crkve nalazi na istoku, a ulaz na zapadu. U udžbenicima četvrtoga razreda ponovno se ponavlja objašnjenje školske slave i bilježi se samo jedan primjer tumačenja nastanka proslave krštenja.

Kategorija *običaji i tradicija* u udžbenicima četvrtoga razreda uglavnom se gradi unutar tema povijesnoga karaktera (život u doba Nemanjića, onako kako se živjelo u doba Turaka, život u Srbiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća). Primjeri dobre prakse zabilježeni su kod samo jednog izdavača - slike Paje Jovanovića „Ženidba Dušanova” i članka o vinčanskim crtežima na likovima i proslavi obiteljskih zaštitnika starih Slavena. Svi se udžbenici bave srpskom tradicijom, osim prvoga razreda osnovne škole. U udžbenicima drugoga razreda u okviru tema Praznici, Razlika u odnosu na ostale sugrađane obuhvaćeni su propratni sadržaji orijentirani na tradiciju obilježavanja obiteljskih blagdana, nacionalnu narodnu nošnju. Samo se u udžbeniku jednoga izdavača spominju praznici naselja. U udžbenicima trećega razreda uglavnom se navode slični primjeri srpskih narodnih nošnji (Šumadija), primjera iz drugih dijelova RS nema, a pojam tradicije proširuje se na znanje prošlosti u okviru tema Život nekada i sada (stari zanati, arhitektura, posuđe, hrana, novac), učionice, dječje igre, prijevozna sredstva), što se može smatrati uobičajenim obilježjem ljudi na Balkanu. Gotovo je nemoguće govoriti o udjelu sadržaja koji se bave srpskim običajima, ali postoje primjeri koji upućuju na informiranje o običajima drugih naroda.

Zanimljivo je da se *nacionalni osjećaji* u početku grade samo u nekim udžbenicima četvrtoga razreda osnovne škole u okviru povijesnih tema. Postoje samo tri slike koje ilustriraju povlačenje srpske vojske kroz Albaniju, povratak pobjednika u Srbiju i sliku uništenoga Beograda 1941. godine. Rijetki su primjeri pitanja i zadataka kojima se traže pjesme i priče o hrabrosti srpskih junaka, dok se u samo jednom udžbeniku očekuje od učenika da pojasne recepciju pojma domoljublje i da ga dovedu u vezu s kosovskim junacima. Postoje dobri primjeri, kojih bi sigurno trebalo biti više, dodatnih informativnih sadržaja koji potencijalno mogu pobuditi nacionalne osjećaje: „mnogi ljudi iz naše prošlosti zadužili su nas svojim djelima, ne smijemo ih sramotiti u budućnosti”, ili priča Napoleona Bonapartea o vidljivosti Karađorđa Petrovića, govor bojnika Dragutina Gavrilovića 1915. godine za vrijeme obrane grada Beograda od neprijatelja, „Plava grobnica” Milutina Bojića, „Streljanje djaka u Kragujevcu”, tekst francuskoga maršala François-a D'Eprea o hrabrosti srpskih vojnika.

Osobitost *srpskog pisma i jezika* tretira samo jedan udžbenik četvrtoga razreda, koji navodi Miroslavljevo jevanđelje kao najvažniji ćirilčni spomenik srpske pismenosti. U pratećem metodičkom instrumentariju zabilježena su samo dva pitanja u cjelokupnom uzorku sadržaja svih udžbenika: Koji se jezik i pismo koriste u Srbiji? i Zašto su putokazi u Srbiji napisani ćirilicom i latinicom?

Budući da programska koncepcija predmeta Svijet oko nas za drugi razred osnovne škole predviđa poznavanje *simbola Republike Srbije*, navedeni sadržaji su neizostavni u udžbenicima drugoga razreda, a često su povezani s temom Praznici. Vizualno su predstavljeni grb, zastava i *ocilo*, praćeni prikazima sportskih i vojnih događaja, dok dodatni prilozi upućuju na objašnjenje simbolike grba i zastave RS. Pitanja i zadatci usmjereni su na auditivno spoznavanje državne himne, usvajanje pravila ponašanja tijekom njezina izvođenja i vrlo rijetko upućuju na spoznaju domoljubnih osjećaja. Sličan opseg i dubina konceptualnih definicija simbola i obilježja zabilježeni su u udžbenicima četvrtoga razreda. Međutim, postoje primjeri dobre prakse - slika Ustava RS, grb Nemanjića, objašnjenje funkcije putovnice i etimologija sportskoga imena naše reprezentacije („Orlovi”) i sve to u jednom udžbeniku. Očito je da je razvoj kategorije nacionalnih simbola i obilježja moguć u početku od prvoga razreda osnovne škole te da se opseg i doseg koncepta mogu dimenzionirati u skladu s dobi učenika i u skladu s tematskom horizontalnom integracijom sadržaja.

Solidarnost i zajedništvo njeguju se od prvoga razreda osnovne škole. U početku se odnosi na odnos prema članovima obitelji, vršnjacima, zaposlenicima škole. Prateća pitanja ukazuju na pozitivan stav prema drugima i definiciju osobnih osjećaja tijekom interakcije. U drugom se razredu koncentrat sadržaja proširuje na odnos prema sugrađanima i poštivanje različitosti, njegujući pozitivan odnos prema starijim osobama, osobama s posebnim potrebama, a u trećem razredu daljnje poštivanje pripadnika drugih naroda, prava i obveze. Prateći sadržaji posvećeni su važnosti zajedničkoga života i poštivanju različitosti, predlaže se priprema izložbi fotografija ljudi koji žive u RS. Udžbenici četvrtoga razreda njeguju odnos prema sebi i drugima - starima, bolesnima, ali i biljkama i životinjama, okolišu.

Kategorija *kulturne baštine* uvrštena je u metodički instrumentarij udžbenika trećega i četvrtoga razreda (narodne nošnje, tvrđave Kalemegdan i Golubac, samostani, gradske kuće, muzeji, dokumenti, fotografije). Ključna pitanja - kako se čuva baština, što znači bogatstvo povijesnih izvora, upoznajte narodne pjesme svojega kraja, nažalost nisu prisutna u svim uzorcima udžbenika za treći razred. U udžbenicima četvrtoga razreda tragovi prošlosti proučavaju se na sličan način, s tom razlikom što su primjeri nešto raznolikiji (slike figurica iz Lepenskog vira, Narodne knjižnice). Uz temu posvećenu očuvanju identiteta i kulturne baštine, vizualni sadržaji iz ove kategorije zabilježeni su i u temama Srbija - moja domovina, osnovne odrednice države Srbije. Rijetki su primjeri metodičkoga instrumentarija koji ističu i pojašnjavaju posebnost kulturne baštine Srbije (krštenje je dio svjetske kulturne baštine, materijalna kulturna baština na popisu UNESCO-a). Svi korisnici udžbenika trebali bi potražiti odgovore na pitanja zašto je važno njegovati kulturnu baštinu i što je identitet. Slikovna identifikacija kulturne baštine prisutna je unutar povijesnih tema, ali nedostaje bolja povezanost i usklađenost spomenutih kategorija.

Znamenite osobe gotovo da nisu tema u metodičkom instrumentariju udžbenika prva dva razreda osnovne škole (ne računajući usamljeni primjer slike imena ulice koja nosi

ime srpske pjesnikinje). Slike Vuka Karadžića, Nikole Tesle, Nadežde Petrović, Filipa Višnjića već se mogu naći u udžbenicima trećega razreda. Ne postoje bogati popratni resursi u obliku priloga, vjerojatno zato što autori programski koncept povezuju s prostornom koncentracijom učenika (područje u kojem žive), ali postoje zanimljivi primjeri zadataka i pitanja (napravi pano poznatih ljudi iz vašega kraja, pogledajte film „Šešir profesora Koste Vujića” i zapazi znamenite osobe). Udžbenički primjeri trebali bi biti ranovrsniji, pogotovo ako imamo na umu da se u četvrtom razredu neki od njih ponavljaju, iako većinom dominiraju povijesne osobe. Zanimljivi prilozima, anegdote o znamenitim osobama dobar su primjer prakse koju treba slijediti jer emocionalno iskustvo povijesne stvarnosti utječe na bolje razumijevanje znanstvenika, a time i na trajnost znanja.

Povijesne teme, prema programskoj koncepciji, predmet su interesa i autora i učenika tek u četvrtom razredu osnovne škole. Cjelovit metodički instrumentarij u funkciji je boljega razumijevanja ogromnoga povijesnog razdoblja koje pokušava objasniti nacionalnu povijest od doseljavanja Slavena na Balkan, formiranja prvih srpskih država, dinastije Nemanjića, turskoga osvajanja, Prvog i Drugog ustanka, oslobođenja iz turske vladavine, Prvi svjetski rat, Drugi svjetski rat, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavije, Savezna Republika Jugoslavija do današnje Republike Srbije - sve u nekoliko uzastopnih tema pomoću vremenske lente, pratećih povijesnih mapa, slika, pitanja i zadataka. Dakle, ne možemo govoriti o razvoju kategorije povijesne teme, što je posljedica programske koncepcije predmeta Priroda i društvo.

Geografski nacionalni pojmovi sporadično se uvode u neke udžbenike drugoga razreda; uglavnom ilustrirani prikazi većih naselja (Beograd, Novi Sad, Niš, Arandelovac), ali i upućivanjem učenika da imenuju naselja u kojima žive, vodotoke, reljefe u vlastitom okruženju. U udžbenicima za treći razred sadržaj se širi iz neposredne okoline na područje gdje učenici žive i, sukladno tome, pojavljuju se novi toponimi. Moje područje na karti Srbije predstavljeno je raznim primjerima planova za veća naselja, tematske karte (važne ceste, riječne mreže), geografska karta Srbije, fotografije planinskih i ravničarskih sela Srbije, planine, pješčenjaci, lječilišta. Pitanja i zadatci usmjereni su na bolju orijentaciju i zemljopisno poznavanje područja u kojem učenici žive (npr. napravi pano sa slikama svojega područja). Razvoj kategorije geografskih pojmova primjetan je i mjerljiv jer se u udžbenicima četvrtoga razreda doseg i opseg ovoga pojma proteže na cijeli teritorij Republike Srbije (položaj RS, reljef, slivovi i rijeke, jezera, lječilišta, klimatske značajke, ugrožena i zaštićena područja), ali se sporadično razvija i u domeni povijesnih tema (teritorijalnost Srbije).

Jedinice analize koje se ne mogu svrstati ni u jednu drugu kategoriju nacionalnoga identiteta svrstane su u kategoriju *općih informacija*. Većina ih je na području demografije - podatci o broju stanovnika Srbije (tematske karte stanovništva po kvadratnom kilometru, omjer umrlih i rođenih, gustoća naseljenosti, nacionalne manjine, top liste najpopularnijih imena u Srbiji), ova kategorija uključuje popratne sadržaje o važnim

manifestacijama (Radost Europe), podatke o proizvodnji voća i povrća, uzgoju domaćih životinja itd. Većina primjera iz ove kategorije zabilježena je u udžbenicima četvrtoga razreda, a slijede udžbenici trećega razreda, dok u udžbenicima prvih dvaju razreda nisu zabilježeni spomenuti primjeri.

Zaključak

Programska koncepcija predmeta Svijet oko nas i Priroda i društvo uvelike utječe na karakter zastupljenosti i razvoja kategorija nacionalnoga identiteta u udžbenicima u nižim razredima osnovne škole. Razmatrani elementi metodičko-instrumentarija uglavnom su u funkciji boljega razumijevanja osnovnih sadržaja, ali pružaju mogućnost autorima udžbenika da personaliziraju pristup zadanim temama i sve bolje i bolje dimenzioniraju koncepte sadržaja nacionalnoga identiteta. Uz navedeno, elementi metodičkoga instrumentarija koji su bili u fokusu naše analize, trebali bi pokrenuti različite aktivnosti učenika, pobuditi njihove interese, razviti emocije, prihvatljiva uvjerenja, sustav vrijednosti i odgovorno ponašanje vezano uz nacionalni identitet. Očigledna je raznolikost u autorovu pristupu određenim temama. Neki autori funkcionalno koriste slobode autorskih prava u domeni stvaranja metodičkoga instrumentarija, a takvi primjeri dobre prakse trebali bi biti putokaz ostalim potencijalnim kreatorima sadržaja udžbenika.

U skladu s ciljem i zadacima istraživanja, izvedeni su sljedeći zaključci:

- S gledišta razmatranoga metodičkog instrumentarija udžbenici iz prirode i društva u nižim razredima osnovne škole u nedovoljnoj mjeri doprinose formiranju i jačanju nacionalnoga identiteta učenika, s obzirom na učestalost ishoda
- Utvrđen je vrlo nizak udio različitih kategorija nacionalnoga identiteta u udžbenicima iz prirode i društva u nižim razredima osnovne škole u pogledu svih razmatranih domena (dodatni informativni sadržaji; pitanja, zadatci te popratni slikovni sadržaj).
- Primjetna je razvojna linija zastupanja sadržaja koja jača nacionalni identitet učenika u mlađim razredima osnovne škole, no sporni su opseg i intenzitet tih sadržaja, kao i dinamika i kontinuitet njihove zastupljenosti.

Na taj se način može reći da su opća i prva hipoteza u potpunosti prihvaćene, dok je druga hipoteza djelomično potvrđena. Prihvaćanje opće i prve hipoteze ima važne pedagoške implikacije jer sugerira zanemarivo malu prisutnost ili gotovo potpunu odsutnost komponenata nacionalnoga identiteta u udžbenicima iz prirode i društva u mlađim razredima osnovne škole. S tim u vezi, prepoznaje se potreba za drugačijim pristupom u dizajniranju i razvoju udžbenika kako bi se na kvantitativni i kvalitativan način ugradili elementi nacionalnoga identiteta u metodički instrumentarij udžbenika iz prirode i društva. Nizak udio dodatnih informativnih sadržaja, pitanja, zadataka, kao i popratnih slikovnih sadržaja u analiziranim udžbenicima može se pripisati programskoj koncepciji, skrivenom kurikulu i obrazovnim politikama. Dobiveni rezultati, dalje sugeriraju nužnost dimenzioniranja razmatranih kategorija nacionalnoga identiteta

kako bi se otvorio kontinuitet od razreda do razreda, a učenici postupno uvodili u pojmove ključne za razvoj zdravih nacionalnih identiteta i kako bi se omogućila bolja vertikalna integracija sadržaja.

Prema postulatima društveno-socijalno-kognitivno-motivacijske teorije (Barrett, 2007; Barrett & Oppenheimer, 2011) i integrativno razvojno kontekstualne teorije (Bar-Tal & Teichman, 2005; Teichman, Bar-Tal & Abdolrazeq, 2007) izgradnja stavova među skupinama, kao i nacionalni identitet učenika funkcioniraju unutar složene matrice i odnosa kognitivnih, afektivnih, motivacijskih i socijalnih čimbenika, zbog čega interpretacija rezultata zahtijeva dodatnu analizu i istraživanje. Ukupan udio i razvoj kategorija nacionalnoga identiteta u analiziranim udžbenicima odražavaju šire društvene, političke, ekonomske i kulturne prilike karakteristične za RS, dihotomiju između tradicionalnih vrijednosti i europskih integracija, ali i izbore kreatora obrazovne politike i sadržaj udžbenika. Težište analize bile su rečenice dodatnoga informativnog sadržaja, zadatci i pitanja, kao i slikovni sadržaji, stoga možemo govoriti samo o potencijalnom doprinosu udžbenika iz prirode i društva u formiranju i jačanju nacionalnoga identiteta mlađih učenika. Pored toga kako su prezentirani i dimenzionirani sadržaji u udžbenicima, na formiranje i jačanje nacionalnoga identiteta učenika utječu i pedagoški pristupi učitelja u interpretaciji i prezentaciji sadržaja koji uključuju koncepte nacionalnoga identiteta, nacionalne vezanosti i identifikacije (Pöllmann, 2008).

Imajući u vidu metodološka ograničenja provedene analize, istraživački interes trebao bi se usmjeriti na analizu ostalih udžbenika i udžbeničkih kompleta iz prirode i društva, budući da su u analizu uključene samo tri izdavačke kuće, kao i ostale strukturne komponente udžbenika, iz ugla drugačijih operacionalizacija nacionalnoga identiteta. Na temelju istaknutih nalaza, buduća istraživanja trebala bi se usmjeriti na: a) kvantitativne i kvalitativne analize udžbenika ostalih obveznih i izbornih predmeta u prvom ciklusu osnovnoga obrazovanja sa stajališta horizontalne i vertikalne integracije sadržaja od nacionalne važnosti; b) ispitivanje nacionalnih orijentacija i identifikacija nastavnika i učenika; c) na identifikaciju čimbenika koji utječu na izgradnju i jačanje nacionalnoga identiteta učenika i dubljem razumijevanju njihove povezanosti u kontekstu različitih nastavnih praksi i d) ispitivanje upotrebe udžbenika u nastavnoj praksi, posebno načina na koji nastavnici i učenici percipiraju i doživljavaju nacionalni identitet i važnost sadržaja za izgradnju vlastitoga nacionalnog identiteta.